

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Ն Ի

Աւետարէր Հայաստանեայց

LA COLOMBE DU MASSIS

MESSAGER DE L'ARMÉNIE

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԱ ԱԶԳԱՍԷՐ ՍՍՏԱՐՈՒԹԵԱՄԲ

ՊԱՐՈՆ ԵՂՈՒԱՐԴԱՅ ՌԱՓԱՅԵԼԻ ՂԱՐԱՄԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Հոկտեմբեր 1856. — Թիւ. 10.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԿԵՆՅԱՂՕԳՈՒՑ ԲԱՆՔ.

Անձնասիրութիւն կամ ետութիւն քաղաքական .
Բանալի Բնական գիտութեանց . (Շարայարութիւն):

ՏԵՍԱՐԱՆՔ ԵՒՐՈՊԱՅ.

Արուեստ տպագրութեան .

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.

Յովսէփ Լամբի եւ Եղմեստ Պրքք .

Սպեր եւ Բագրատունիք .

Հայկազունք Իննետասներորդի դարուս . Հայ . եւ
Գաղղ . (Շարայարութիւն):

ՓԱՐԻՉԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ.

Երկարուղիք Ի Ռուսաստան .

Գաղղոյ դրամոց տեսակներուն համեմատութիւնք .
Բաւարումն Լուսնի 13 հոկտեմբերի :

PUBLIÉE SOUS LES AUSPICES

DE M. ÉDOUARD RAPHAEL GHARAMIAN.

DEUXIÈME ANNÉE.

Octobre 1856. — N° 10.

SOMMAIRE.

CONNAISSANCES UTILES.

Égoïsme politique.

La clef des sciences naturelles. (Suite.)

TABLEAUX DE L'EUROPE.

De la typographie.

MUSÉE ARMÉNIEN.

Joseph Émine et Edmund Burke.

Spèr et les Bagratides.

La société arménienne au XIXe siècle. Arm.-Franç.
(Suite.)

CHRONIQUE DE PARIS.

Chemins de fer en Russie.

Proportions de la fabrication monétaire en France.

L'éclipse de lune du 13 octobre.

Փ Ա Ր Ի Չ

Ի ԳՐԱՆՈՅԻ ՊԱՐՈՆ Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ

Ի Փողոցն Սեն-Սիւրիս, Թ. 38.

ՄԱՍԵԱԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ

ԱՆՁՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ԵՍՈՒԹԻՒՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ.

Ատենով Պարսիկները շատ ծաղկած ու անուանի էին իրենց լաւ բարոյականին ու առաքինութեանը կողմանէ : Յայտնի բան է քէ խօսքս ոչ Կամբիւսի, Արաաշեսի ու Գարեհի նման բազաւորաց ատեններուն համար է, եւ ոչ Աղեքսանդրի յաշորդաց ժամանակին համար որ արեւելեան մեղկութեան մեջ ընկղմած՝ ամեն բան մոռցան. ոչ բարոյական մնաց քովերնին, ոչ մարդավարութիւն եւ ոչ ազատութիւն : Խօսքս Ջրաղաշտ մոզին յամանակին համար է, այսինքն խիստ հին ատեններուն համար : Այն ժամանակի մոզերը կրօնամոլութենէ հեռու քալելով՝ կըշանային սեր ու համարում ստանալ, եւ ոչ քէ փողու հարստութիւն. գիտութեանց լոյսը տարածել կուգին, ոչ քէ մարել անցընել. կըլուսաւորէին զմարդիկ, ոչ քէ կայրէին. Աստուծոյ կըխնկարկէին, ոչ քէ

իշխանաւորաց. բազաւորաց պալատներէն շողորրութիւնը հեռու կըբռնէին, ու ճշմարտութիւնը միայն կըմտցընէին հոն : Թազաւորաց իշխանութիւնը շատ մեծ էր՝ բարիք ընելու, ոչինչ էր՝ չարիք գործելու համար. միանգամայն կարգերով կանոններով ամփոփուած ու խելացի օրէնքներով ջափաւորուած էր. եւ ամեն պատանի՝ չարքաշութեամբ մեծցած, սասակապահանջ վարժապետներու ձեռք մեծցած, ծանր ծանր աշխատանքներու սովբած, Քսենոփոնի ըսածին պէս՝ հացով կարով ու լախուրով սնած, անդադար գործունէութեամբ՝ հեշտախտութեան բոյներէն հեռու մնացած, իր պատանեկութիւնը կանցընէր այն ուսմունքները սովբելու որ անոնցմով կրնար լաւ կերպով հայրենեացը ծառայութիւն պաշտպանութիւն ու առաջնորդութիւն ընել :

Բայց մարդիկ ամեն ատեն ու ամեն տեղ ծառոց պտուղներուն կրնմանին . կամաց կամաց կատարելագործուելն ետքք , խիստ քիչ ատեն կրվայելեն իրենց հասունութիւնը , անկեց ետև կրսկօին արուիլ ու փտտիլ : Ամեն ազգ այ մարդուս պես իր ծերութիւնն ունի , միայն այս տարբերութեամբ՝ որ մարդուս անկարելի է չարուիլը , եւ կամ իր գարնանային զուարթութիւնը ետրեն ձեռք բերելը . իսկ տերութիւններուն կարելի է , քեպտ եւ դժուարին , լաւ օրէնքներով ազատ մնալ արուելն ու փտտելն . քերես կարելի ըլլայ նաեւ իրենց առաջին զօրութիւնը ձեռք ձգել :

Պարսկաստանը ապակահող չարեաց սերմանիքը արդէն սկսեր էին ծլիլ . նպարտութիւնն ու փառասիրութիւնը մոզերուն մէջ սկսեր էր տարածուիլ . մեծամեծները մօքերնին դրեր էին քե պատիւնին իրենց որդոցը անցընելու համար՝ ցեղին ազնուութիւնը բաւական է , խելք ու կրթութիւն հարկաւոր չէ . շողքօրք մարդիկ կրնայէին որ բազաւորները խարեն ու խարխըրեն . նախանձտները կրնայէին որ գանոնք արդիւնաւոր մարդկանց դէմ գրգռեն . պատանիները զեռ ազատութիւնն ու պատերազմական քաջութիւնները կրսիրէին , բայց այն քաջութեանց համար պէտք եղած նեղութիւններէն կրփախչէին . իրենց իշխանաւորներուն հրամանները նեղանալով մը կրչսէին , եւ անոր ներսակ՝ սիրով մտիկ կրնէին քանի մը կնամարդի ասորեստանցոց վնասակար խրատներուն , եւ ամեն տեսակ կրթութենէ ձանձրացած՝ քանի որ Բաբելոնի նեղութիւններուն պատմութիւնը կրչսէին , անխ երբ պիտի ըլլայ որ մենք այ անոնց հասնինք կրսէին :

Չանագան պարտուց կապերը կամաց կամաց կրթույնային , եւ *հայրենիք* ու *առաքինութիւն* բառերը հինուածին խօսքերու տեղ դրուելու կրսկսէին : Ամեն մարդ կրնայէր որ անոնց տեղը *փտտք* ու *պատիւ* բառերը գործածէ զրսուանց , իսկ ներսուանց *հարստութիւն* ու *զուարթութիւն* :

Սյն ատենները կրբազաւորէր մեծին Կիւրոսի պապը Քեյզապատ (Ս.քեմենես). այս բազաւորը առատիկ վրեժխնդիր էր որ հին օրէնքները պահուին , հին սովորութիւնները չվերնան , եւ ինչ առաքինութիւններ որ իր ժողովրդեանը վրայ կուզէր տեսնել՝ անոնց օրինակը ինքը կուտար . խելքը միտքը իր նպատակներուն երջանկութիւնն էր . անաչառ էր՝ առանց խտտութեան , զբած էր առանց տկարութեան , վեհանձն էր առանց սեպարծութեան , խնայող էր առանց ազահորութեան ,

քաջ պատերազմող էր առանց փառասիրութեան , եւ իր ուժին ու զօրութեան հիմն արդարութիւնը դրած էր : Քազաւորական իշխանութեան հասարակ փառաւորութիւնքն ու զուարճութիւնքը մեծ բանի տեղ չէր դներ . ընդ հակառակն միտքը դրած էր քե բազաւորութիւնը պաշտօններուն մէջ ամենէն ծանրն է , եւ քե առանց առաքինութեան չկարենայ պիտի անոր ծանրութեանը զիմանայ :

Օր մը դարձաւ Սատրգ անունով մոզպտին ըստ քե ամեն մարդ մէյմէկ պարտք ունի միայն կատարելու . իսկ ես ամենուն պարտքն այ վրաս առեր եմ . տերութեան գործողութիւնը ինծի յանձնուած ըլլալով , ես ազգին մարդն եմ , ուստի ժողովուրդը խմինս չէ , ես ժողովրդեանն եմ , պէտք է որ ամեն տեսակ խնամք ցուցընեմ վրան , բոյոր ժամանակս անցընեմ անոր օգտին համար . ինչ բարիք որ պակսի իրեն , յանցանքը ինծի է . ինչ չարիք որ պատանի իրեն՝ պատճառը ես կրսեպուիմ . մէկ ժամ մըն այ որ պարապ անցընեմ , ազգես գողութիւն մը ըրած կրչլամ . ժամանակս ինչպէս անցընելուս համար հաշիւ պիտի տամ քե իմ ատենիս մարդկանց եւ քե ապագայ սերնդոց . չեմ կրնար երբէք մոռնալ որ իմ ամեն մէկ օրս ազգիս պատմութեանը մէկ երեսն է :

Ասկեց հասկըցիր քե սրջափ իրաւունք ունիմ ես տրտմելու . Պարսկաստանի մէջ ամեն տեղ տկարութեան ու ապականութեան նշաններ կրտեսնուին . հազար ջանք ընեմ՝ այս հոյակապ շէնքը օրէ օր փտտելու վրայ է , ատեն պիտի գայ որ պիտի կործանի :

Զրադաշտայ գրքէն սովրած եմ որ առաքինութիւնը տերութեանց ամբողջութիւնն է , իսկ մոլութիւնները անոնց քանդումն են : Բայց դուն , ով իմաստունդ մոզպտ , դուն որ աւելի ատեն ունիս ամեն բան հանդարտութեամբ մտածելու եւ անով ինծմէ աւելի կրնաս ճշմարտութեան մօտենալ , դուն որ լաւ կրճանջնաս քե Արմըր (չար դելը) ինչ զէնքերով մեզի վնասներ կրնացընէ , եւ մեծն Որմիդը (բարեոյն պատճառը) ինչ միջոցներով բարիք կրնէ , դուն ըսէ ինծի կաղաչեմ , քե ինչով կրնամ ուզած բարեկարգութիւններս ի գործ դնել : Ախտից եւ մոլութեանց մէջ սրն է ամենէն աւելի տարածուածը , ամենէն աւելի վնասակարը , ամենէն աւելի ժողովրդոց ոյժը՝ կենդանութիւնը՝ երջանկութիւնը փճացընողը . մէկ խօսքով , կուզեմ հասկընալ քե սր մոլութիւնն է որ մէկպնոնց ազրխրն է , ուստի եւ պէտք է որ անոր դէմ

շակենք բոլոր մեր ջանքն ու աշխատանքը :

Տեր արքայ, ըստ Սատրգ, ինչպես որ Մինր աստուածը աշխարհս իր լուսովը կըլուսաւորէ, այսպէս ալ մեծն Որմնիզդ իր իմաստութեամբք բո միտքը կըպայծառացընէ. եւ քե որ քեզի յաջորդող քազաւորները քեզի նման ըլլային, հարկ չէր ըլլար որ ըստ հին սովորութեան՝ պալատի իշխաններէն մէկը ամեն առաւօտ երբար զիրենք արբնցընէր ու ըսէր քե « Ելիք, ու Որմնիզին քեզի յանձնած պաշտօնն ու պարտքերը յա կատարելու նայէ : »

Բնութեան մեծամեծ գաղտնիքներուն ամենն ալ գիտես. գիտես որ այս աշխարհս հրապարակ մըն է՝ ուր անդադար կըպատերազմին իրարու հետ խաւարն ու լոյսը, ջարն ու բարին, մոլութիւնն ու առաքինութիւնը : Բարեբարոյ քազաւորին կեանքը անդադար պատերազմ է ընդդէմ մոլութեանց, բայց փոճ տեղը կըպատերազմի՝ քե որ բոլոր ոյժը անոնց ամենուն աղբիւրն եղած մոլութեան դէմ չդարձընէ :

Մարդկային ազգը քանզոյ սկզբունքներուն շատը այնպէս խառնուած են զինքը պանպանող սկզբանց հետ որ շատ ճարտարութիւն եւ մեծ խոհեմութիւն պէտք է՝ որպէս զի անոնց զարեմ ըսելով՝ ասոնց վնաս չհասցընես : Ամեն բանի մէջ զգուշանալու կտորը չափազանցութիւնն է. խիստ քիչ առաքինութիւն կայ որ չափազանցութեան երբայուն պէս մոլութիւն չդառնայ. քիչ մոլութիւն ալ կայ որ երէ չափազանցութիւնը վրայէն վերցընես՝ տակը առաքինական ու օգտակար բան մը չգտնես. օրինակի համար, ազնուական մտածութիւնները քե որ չափազանցութեան տանիս, ոյժը բռնութիւն կըդառնայ. բարի նախանձը՝ չար նախանձ. գրասիրութիւնը տկարութիւն, քաջութիւնը յանդգնութիւն. մինչեւ չափազանցարդարութիւննանգամանիրաւութիւն կըդառնայ : Դարձեալ, քե որ կիրքերը չափաւորելու տեղ ուզես շնջել վերցընել, եւ ազանութեան դէմ սաստիկ ատելութիւն ունենայեղ՝ հարստութեան փափաքը բոլորովին մարել ուզես, ամեն տեսակ ճարտարութիւն կըմեռցընես. քե որ ինչ եւ իցէ փառամոլութիւն վերցընել ուզես, հետք մեկտեղ այն ազնիւ փառասիրութիւնն ալ կըջնջես՝ որով մեծամեծ գործողութիւններ կըկատարուին, եւ մեծամեծ մարդիկ՝ մեծամեծ հանձարներ դուրս կելլեն :

Երէ կարելի ըլլար՝ զուարճութիւններն ու հեշտութիւնները չափաւորելու տեղ՝ աշխարհիս

երեսէն վերցընել, մարդս կենաց վրայ ունեցած անոյշ սերը կըկորսընցընէր. նոյն իսկ հպարտութիւնն անգամ քե որ չափազանց կերպով վար գարնուի, մեծապէս վնաս կընէ այն վսեմ ու օգտակար զգացման՝ որով ամեն մարդ իր պատիւը կըճանջնայ, գերութիւնը կատէ եւ ազատութեան պաշտպանութիւն կընէ :

Ապա ուրեմն հարկ է որ օրենսդիրը, խրատատուն, քազաւորը, արեւելքի իմաստնոց մեկուն՝ այսինքն Կոնփուկիոսի պէս՝ միշտ այն միջին տեղը փնտռէ յորում է ճշմարիտ իմաստութիւնը. մարդկային խառնափնդոր կիրքերուն վրայէն վնասակար կտորները միայն վերցընէ, եւ անոր ներհակ՝ ինչ աղէկութիւններ որ կան անոնց մէջ՝ մասնաւորաց երջանկութեանն ու հասարակաց բարւոյն ձեռնառու՝ ծաղկեցընէ :

Թեպէտ եւ այսպէս մեր ամեն յատկութիւններն ալ խառն են իրարոյ եւ ի ջարէ, սակայն այս ալ ճշմարիտ է քե մեկ մոլութիւն մը կայ՝ Արնմին չար ծնունդ՝ որ մեկայ ամենուն աղբիւրն է եւ բոլոր առաքինութիւններն ալ կըբռնաւորէ : Այս աշխարհաւեր մոլութիւնը չար դիւին իրացընէ յուռութիւնքն է. անով է որ իր վնասակար զօրութիւնը կըբանեցընէ : Եւ այս զարշելի մոլութիւնը անձնասիրութիւնն է. անիկայ է մի միայն պատճառ մարդկանց արուելուն եւ ազգաց ու ժողովրդոց մեռնելուն :

Որմնիզի մեծ կատարելութիւնն է միաբանել հաւաքել ու կարգաւորել, անով կենդանութիւն տայ.

Արնմին վարպետութիւնն է բաժնել՝ քակտել, ու անով մեռցընել :

Բարւոյն պատճառը ամեն բարիք ամենուն վրայ տարածել կընայի .

Չարին պատճառը ամեն բան մասնաւորաց վրայ ամփոփելու կաշխատի :

Մեկուն նպատակը կարգ ու կանոն է, մեկաւիներ անկարգութիւն :

Բոլոր աշխարհքս պանպանողը, բովանդակ շնչաւորաց կենդանութիւն տուողը՝ մեկ սկզբունք մըն է միայն, այսինքն Որմնիզին անոնց ամեն մասանցը մէջ զրած համաձայնութիւնը, որով ամենքն ալ կըդիմեն դեպ ի մեկ կեդրոն մը հասարակաց, մի եւ նոյն վախճանին կըժառայեն :

Որ եւ իցէ արարած այն ատենը միայն կարուի՝ երբ որ զինքը բաղկացընող կտորները նոյն նպատակին դիմելն կըդադրին, ու չեն կրնար հասարակաց բարւոյն եւ իրենց գոյութիւնը պահ-

պանկու աշխատիլ. ուստի բաժանմամբ ամեն բան կրփճանայ. մարդիկ բարոյական անձնասիրութեամբ, ժողովուրդք ալ քաղաքական անձնասիրութեամբ կը կորսուին :

Ո՛ր բանն որ ընդհանուր կարգաւորութեան համաձայն է՝ առաքինութիւն է. ինչ որ անկեց կը հնուանայ, ինչ որ անոր վնաս ընել կուզէ՝ մոյութիւն է. եւ կարելի է բարոյական սանդուղք մը շինել՝ ինչպէս որ պէտք է աստիճան աստիճան բաժնուած, ամենէն գերազանց առաքինութենէն սկսելով մինչեւ ամենէն վնասակար մոյութիւնը :

Թէ առաքինութիւնները եւ թէ մոյութիւնները սրջափ աւելի որ մօտենան կամ հեռանան արարչական գորութենէն, ամենայն բարութեանց աղբիւրէն, հասարակաց կարգաւորութենէն, մէկ խօսքով՝ Որմզդի իշխանութենէն, այնչափ լաւ շարուած կըլլան իրենց տեղերը :

Այն բարերար հոգին՝ առաքինութեանց մէջ ամենէն գերազանցը՝ այսինքն հասարակաց սէրը անհուն կերպով մը ունի. այս հասարակաց սէրը իր իսկութիւնն է, ինչպէս որ Արհմին իսկութիւնն ալ անձնասիրութիւն է...

Այսպէս ալ առաքինութեանց մէջ ամենէն աւելի մեր միտքը բարձրացընողն ու մեր հոգին վառողը այս ընդհանուր բարեկարգութեան ու մարդկութեան սէրն է. բայց քիչ մարդ կայ որ այն գրեթէ աստուածային կատարելութեան աստիճանին հասնի... Ուստի եւ ամէն տեղ մէյմէկ կիսաստուած սեպուեցան այն դիւցազունքն որ իրենք զիրենք ամէն տեսակ վտանգի մէջ կը դնէին՝ որպէս զի հրեշներն ու աւազակները աշխարհիս երեսէն վերցընեն. այն իմաստուններն որ բնութեան գաղտնիքները հասկընալու ետեւէ կըլլային՝ որպէս զի զմարդիկ կերակրեն, կրթեն, լուսաւորեն, վարժեցընեն մէկգմէկ սիրելու, իրարու հետ միարանելու, եւ բնութեան տեղը արդարութիւն բանեցընելու :

Ո՛ր էր թէ մեր հին սկզբունքներէն չհեռանայինք, ու բաղդն ու յաղբութիւնը մէյմէկ աստուածներու տեղ դնելուս՝ զբասիրութիւնն ու առաքինութիւնը մէյմէկ երկնային եակներ համարէինք, եւ այն խելացի ու խօնարհամիտ մարդկանց միայն ընծայէինք մեր պատիւներն որ աշխարհքէ աշխարհք կեթքան՝ օգտակար զիտեր գտնելու եւ տարածելու, մարդկանց վիճակը լաւցընելու, աղքատանոցներն ու հիւանդանոցները բարեկարգելու համար, եւ մինչեւ այն մարդկանց

բնակարանը առողջ ընելու որ սխալմամբ կամ չարութեամբ յանցաւոր գտնուելով՝ ըստ օրինաց դատաւարտուած են բանտ դրուելու. անոնց ալ սխալմունքն ու չարութիւնը սրջափ անգամ իրարու հետ կը շփոթեն մարդիկ :

Թէ որ մահկանացուք այսչափ պակասաւոր չըլլային ու կարող գտնուէին այս պարզ ու գերագոյն առաքինութիւնը ձանջնալու, սիրելու եւ ի գործ դնելու, հասարակաց սիրոյն գորութեամբը բոյոր մարդկային ազգը կըլլար մի միայն ժողովուրդ, մի միայն օրէնքի տակ, եւ աշխարհս արիւնջուայ չէր ըլլար անմիարանութեամբ ու պատերազմով որ անձնասիրութեան բերած սուկայի պատիժներն են :

Բայց գեշը այն է որ մենք այլ եւ այլ ազգեր բաժնուած ենք. ամէն ազգ մէյմէկ զատ զատ եակ՝ մէյմէկ քաղաքական մարմին ձեւացեր է. ուստի առաքինութեանց մէջէն երկրորդը միայն, այսինքն *հայրենասիրութիւնը* կըլլարմարի իրեն, եւ առանց անոր այլ եւ այլ մասերը իրարու հետ չեն կապուիր, ազգին պահպանութեանը համար չեն աշխատիր, զինքը զօրաւոր, երջանիկ ու կենդանի չեն ըներ :

Այս զգացմունքը, որ ուրիշ ազգաց նայելով՝ արդէն *անձնասիրութիւն* մի է, ամէն մէկ ազգի համար առաջին առաքինութիւն կը դառնայ :

Քանի որ այս սրբազան կրակը վառ է, ազգը ազատ, գործունեայ ու զօրաւոր կըլլայ. ամէն տեսակ անձնական շահերը հասարակաց օգտին հետ կը խառնուին. ամէն մարդ օրէնքը ամուր կըրունէ՝ իբրեւ կամք հասարակաց. հասարակաց հաւանութիւնը անսահման ոյժ եւ կարողութիւն կուտայ տերութեան՝ որ ամենաւն կարծեացը համաձայն կերպով կը վարուի, եւ անիրաւութիւնը չկրնար՝ ոչ մեծամեծները մոյորցընել, եւ ոչ ժողովրդոց վրայ բռնութիւն բանեցընել, երբոր մէկ մարդու մը միայն եղած անիրաւութիւնն ալ ամէն մարդ կը զգայ ու կը ցափի : Այն ատեն հասարակաց ինքնիշխանութիւնը անխախտելի կերպով կը հաստատուի, եւ դրսի ոյժ մը չմնար որ կարող ըլլայ անոր վնասել՝ երբ որ նշան մը տրուելուն պէս՝ անոր պաշտպանութեանը կը դիմեն՝ ոչ միայն զօրքը, այլ եւ ամբողջ ժողովուրդ մը :

Այս օգտաւետ սկզբունքով, այս հասարակաց առաքինութեամբ, այս հայրենասիրութեամբ է անա որ Պարսիկները մինչեւ հիմա երջանիկ, զօրաւոր ու պատուաւոր են, իրենց ազատու-

քիւնը պահեր են ներսէն, իրենց ապահովութիւնն ալ դրսի բշնամիներէն. ասով իրարու հետ կապուած՝ կրցեր ենք այնչափ գործնալ որ Սկիւրացիները վաներ, Ասորեստանեայց դէմ կեցեր ու Մարաց յաղթեր ենք... :

Քանի մը ազգեր կան, ինչպէս եգիպտացիքն ու Հնդկները, որ առանց հայրենասիրութեամբ վառուած ըլլալու ալ ազգութիւննին չեն կորսընցուցած, մանաւանդ քե՛ առժամանակեայ փայլում մըն ալ ունին : Բայց այնպիսի ազգաց վիճակը խեղճ, բշուատ ու անստոյգ է : Իրենց կենդանութիւն տուողը հասարակաց հոգին չէ, հապա այլ եւ այլ կարգի, աստիճանի եւ վիճակի հոգին է...

Երբոր հասարակաց հոգին ազգի մը մէջէն օրէ օր կը պակսի եւ հայրենասիրութիւնը կը մարի, այն ազգը կրնայ դեռ իր խեղճ վիճակովը քաշ գալ՝ քանի որ ընտանեկան հոգին անոր մէջ քիչ մը բարոյական գորութիւն ունի. բայց բանը հոն հասնելէն ետեւ՝ շատ դժուար է որ վերջին աստիճանի անձնասիրութիւն մը վրայ ջնասնի ու ազնուական զգածմունքներուն մնացորդներն ալ չփճացնէ : Տերութիւն մը իր ամբութեան կապը կորսընցընելէն ետեւ պէտք է որ կործանի. գատ գատ մնացած գերդաստանները չեն կրնար իրենք զիրենք պաշտպանել, ամենքն ալ գերութեան ու անարգութեան մէջ կիլնան. եւ ո՛ր որ հասարակաց առաքինութիւնը կը դադրի՝ հոն քիչ ատենէն մասնաւորաց առաքինութիւն ալ չմնար :

Երբոր ազգ մը այն աստիճանի խեղճութեան մէջ կիլնայ որ ոչ *հասարակաց սէր* կը մնայ, ոչ *հայրենասիրութիւն*, ոչ *հասարակաց օգուտ*, ոչ *միաբանական հոգի* եւ ոչ *ընտանեկան հոգի*, չար հոգւոյն յաղթանակը կատարեալ կը ըլլայ. բարի հոգւոյն միացուցած բաներուն ամենն ալ քաղաքական անձնասիրութեամբ բաժնուած կը գտնուին... :

Ատոնք են անա, տէր արքայ, անձնասիրութեան սոսկալի վնասները. կը տեսնես որ այս մոլութիւնը ամենէն աւելի գեղն է, եւ այս աշխարհաւեր հրէշին դէմ պէտք է շտկես բոլոր ոյժդ :

Աղէկ որ դեռ պատճառ չունինք վախնալու քե՛ պիտի յաղթուինք անկեց. բայց հիմակուրէն

ալ սկսեր են մէջերնիս անձնասիրութեան ծիւերը տեղ տեղ տեսնուիլ. ուստի պէտք է փութանք որ ջնջենք վերցընենք զանոնք : Դեւը առանձնական շահը գենք առեր է իրեն՝ զմեզ կործանելու համար. նոյն գենքը մենք ձեռք առնունք՝ ինքզինքնիս ազատելու համար. անոր դէմ դարձուր դուն ալ իր գենքը, եւ ամենայն առանձնական շահերը հասարակաց շահուն հետ միացուր :

Քու ձեռքդ է ամեն բան. վարձատրութիւն, պատիժներ, պատիւ, պարտաւ, ամենն ալ բազաւորական արոռէն կեցեն. ճարտար բազաւորը ինչ որ ուզէ կրնայ ընել. բայց պիտի նայի որ լոյսը տարածէ, չէ քե՛ մարէ, եւ հասարակաց հոգին ոչ երբէ արգելք՝ այլ իրեն հաստատութիւն ու նեցուկ սեպէ... :

Քեյգապատ Սատրգին խրատը պահեց, հասարակաց կարծիքը զօրացուց. անով իր հպատակաց բարքը շտկուեցաւ, ազատութիւնը զօրացաւ, բազաւորութիւնը հաստատուեցաւ, եւ անձնասիրութիւնը անարգուեցաւ : Տեսան Պարսիկներն որ իրենց գորութիւնը օրէ օր աւելցաւ, եւ մեծն Կիւրոս այնպիսի ազատ ժողովրդեան մը գլուխ կեցած՝ տէր եւ օրէնսդիր եղաւ Ասիոյ :

Իմաստութեամբ տէրութիւններ կը կանգնուին, հասարակաց հոգւով կը պահպանուին, անձնասիրութեամբ կը կործանին :

ՍԷԿԵՐԸ :

Ազգի մը մէջ հասարակաց խեղճութիւնը որչափ որ շատ ըլլայ, հասկըցիք որ անձնասիրութիւնն ալ այնչափ աւելի տիրած է մէջը :

Եսութեան գարշելի մոլութիւնը մասնաւորաց ու ընկերութեանց ամենէն աւելի վնասակար պակասութիւնն է :

ՍԹԱՆԼ :

Անձնասէրը ոչ ումէք սիրելի կրնայ ըլլալ. ապա ուրեմն անձնասիրութիւնը բարոյական անձնասպանութիւն մի է :

ԿԱՍԹՈՆ :

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆԻՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔԸ

Թեպետ եւ այս ազգային վարժարանիս մէջ բռնուած կարգին ու կանոններուն վրայ չափաւորապէս տեղեկութիւն ուզողները կրնան գտնել թէ առանձին տպուած Յայտարարութենէն եւ թէ ամսագրոյս մէջ ատեն ատեն հրատարակուած խօսքերէն, սակայն այլ եւ այլ նկատմունքէ եւ ազգին մէջ յսուած քանի մը խօսքերէն յորդորուելով՝ հարկ կրնամարինք հոս քիչ մը աւելի ընդարձակ կերպով յիշատակել այն կարգերն ու կանոնները որովք այս վարժարանս կրկառաւարուի : Այն ձևողք որ վարժարանիս աշակերտ յուղարկեր են իրենց սիրասուն որդիքը՝ իրացրնէ կարգէ դուրս վստահութիւն մը պիտի ունենան ասոր բարեկարգութեանն ու վերատեսչաց ազգասիրութեանը եւ հայրական շանքին վրայ որ իրենց գաւկըները յանձնեն բոլորովին անոնց խնամօքը, եւ սրտերին հանգիստ պահեն. սակայն երէ իրենք ալ գիտնան թէ վարժարանին գլխաւոր կարգերն ու կանոնները որոնք են, անտարակոյս վստահութիւննին կրհաստատուի իրաւամբ ու կաւելնայ :

Երէ այս կանոնադրութեանց մէջ այնպիսի բաներ տեսնուին ոմանց որ անոնց օգուտը կամ վնասը ինչ ըլլայը յայտնապէս չհասկըցուի, զարմանք չէ : Այն բազմամեայ փորձառութիւնն որ վարժարանիս հոգարարձուաց ազգասիրութեանը հաւասար կատարելութիւն մը սեպելու է, պէտք է ընթերցողաց ազգարարութիւն ըլլայ՝ թէ նոյն իսկ դուզնաքեայ եւ աննշան կամ աւելորդ անգամ սեպուած կանոնները առանց խորհրդի եւ պատճառի չեն դրուած :

Վարժարանիս նպատակին եւ ասոր մէջ սովորուելու նիւթերուն վրայ նորէն նորէն երկայն խօսիլը աւելորդ կրնամարինք : Նպատակը կարծեմ թէ երկու բառով կրնանք յիշեցընել՝ երբ ըսենք թէ *ազգային* ու *Եւրոպական կրթութիւն* է. այո, կրթութիւն, դաստիարակութիւն, ուսում, լեզուք, գեղարուեստք, ամենն ալ *Եւրոպական* ոճով, *Եւրոպական* կանոններով, *Եւրոպական* յառաջադիմութեամբ, *Եւրոպական* լուսաւորութեամբ, բայց եւ *ազգային* հոգով, *ազգային* աստուածպաշ-

տութեան զգուշաւոր պահպանութեամբ, *ազգային* լեզուին եւ գրականութեանը մասնաւոր մտադրութեամբ, *ազգային* կատարելութիւնները օտար ազգաց պակասութեանցը հետ չփոխանակելու հաստատուն դիտաւորութեամբ :

Ինչ կանոններ ու կարգեր որ արդէն դրուած են ու կրպահուին, եւ կամ հետ զհետեւ ալ կրնան դրուիլ ու կատարելագործուիլ, որչափ որ վերոյիշեալ նպատակին մօտենայը դիւրացընեն՝ այնչափ գովելի եւ օգտակար են անտարակոյս : Վարժարանին գաղղիացի վերատեսուչը, օտարազգի վարժապետները եւ ազգային հոգարարձուները մտքերնին դրած են թէ այս կանոններով մեր ազգին, եւ յատկապէս այժմու աշակերտաց ձևողաց փափաքը կրկատարուի, թէ որ ըստ կարի ճշդութեամբ պահուին :

Մասնաւոր կանոններէն առաջ վարժարանին քանի մը ընդհանուր կարգերը ղենք, յորոց ոմանք արդէն Յայտարարութեան մէջ յիշատակուած են .

Ա. Ուսմանց դասախօսութիւնը գաղղիարէն է. իսկ օտար լեզուաց դասախօսութիւն ընող վարժապետները պարտական են այն լեզուով խօսիլ տղոց հետ՝ ինչ լեզու որ դաս կուտան :

Աշակերտաց վրայ պարտք դրուած է որ մէջերնին գաղղիարէն խօսին. եւ այս բանս իրենց դիւրացընողը ոչ միայն քովերնին անապակաս գաղղիացի վարժապետներ գտնուիլն է, այլ եւ վարժարանին մէջ եղած գաղղիացի աշակերտաց ընկերակցութիւնը :

Բ. Մեծ փոյք կայ վարժարանին մէջ որ աշակերտք բարոյական եւ կրօնական կրթութիւնները ամենեւին զանց չընեն. ուստի եւ կրնայուի որ ամէն բանէ առաջ մէջի վարժապետները նախ վարուց լաւութեան կողմանէ վկայեալ ըլլան, եւ ապա գիտութեան կողմանէ : Երկրորդ, մեծ զգուշութիւն կայ որ տղայոց ձեռքը վնասակար կամ վտանգաւոր գիրք ամենեւին չտըրուի, եւ ինչ գիրք որ կըրերուի վարժարանը՝ առաջ վերատեսչին ցուցուի ու անոր ստորագրութիւնը ընդունուի : Երրորդ, շարքը մէյմը մէկ ու կէս

ժամ խրատ կըխօսուի հայ աշակերտաց՝ բարոյական ու կրօնական նիւթերու վրայ հայերէն, ինչպէս որ նոյն միջոցին գաղղիացի ու հոռմաճական հայ աշակերտաց ալ նոյն խրատները կուտայ գաղղիացի քանանան : Չորրորդ, ամեն օր առաւօտ եւ իրիկուն աշակերտք համառօտ աղօթքնին կըկատարեն միաբան. կիրակի օրերը եւ մեծ տօներուն հանդիսաւոր պատարագի ներկայ կըլլան, եւ տարւոյն մէջի գլխաւոր տօներուն կըխօստովանին ու կըհաղորդուին : — Չենք կարծեր որ շատ մարդ գտնուի մեր ազգին մէջ՝ որ այսչափ բարոյական ու կրօնական կրթութիւնները քիչ տեսնէ աշխարհական վիճակի սահմանեայ տղայոց համար. իսկ այսչափն ալ աւելորդ կարծողները կասկած կուտան քէ իրենք մեր ազգին եւ որ եւ իցէ ժողովրդեան ճշմարիտ յառաջադիմութիւնը յորում ըլլալը լաւ չեն հասկըցեր, կամ քէ մեր ազգին մեծ եւ խոհականագոյն մասէն շատ տարբեր կերպով հասկըցեր են :

Գ. Գիտութեանց ուսմունքը որ կարելի է բարձր ու կատարեալ ընելը այս վարժարանիս գլխաւոր մէկ յատկութիւնը ճանչցուած է, այնպէս որ չկարենայ ըսուիլ իրաւամբ քէ աշակերտք ինչ որ հոս ի Փարիզ կըսուիրին՝ ի Պոլիս կամ արևելքի ուրիշ քաղաքներն ալ կրնային սովորիլ : Ուստի ամենայն փոյր եւ խնամք կայ որ մէջի վարժապետները իրենց սովորեցուցած ուսմանց մէջ քաջապարժ եւ փորձ ըլլալուն վկայականներ ունենան. եւ աշակերտաց ձեռքը պէտք եղած դասագրքերու կողմանէ ամենեւին պակասութիւն մը չըլլայ :

Դ. Կերակրոց կողմանէ ամեն բանէ առաջ դիտուածը այս է որ սննդարար ըլլան, չափաւորապէս առատ, եւ ըստ կարի աշակերտաց մեծ մասին ախորժակին յարմար : Ըստ կարի կըսեմ, վասն զի դպրոցի մը մէջ ոչ երբէք իրաւամբ կրնան պահանջուիլ այն ամենայն փափկութիւններն որ քերես աշակերտներէն ոմանք իրենց տանը մէջ ունենին. ուստի այնպիսի փափկութեանց փափաքող տղայք կըսովրին քիչ մը չարքաշութեան վարժիլ որ դաստիարակութեան հարկաւոր մասերէն մէկն է : Սյուս ամենայնիս հանդերձ երէ բժիշկը վկայէ քէ այս կամ այն տղուն մասնաւոր կերակուր արուի գանցառութիւն չըլլար. բող որ արդէն ընդհանրապէս ծախքին առաւելութեանը չնայուիլ ու փոփոխ կերակուրներ կըտրուին ամենուն : Արեւելեան վարժարանին կերակուրները Փարի-

զու խիստ շատ դպրոցներուն ու վարժարաններուն կերակուրներէն աւելի առատ եւ աւելի մաքուր ըլլալը դիւրին է ուզողին ստուգել :

Ե. Տղայոց առողջութիւնը տեղը եւ վրանին զբաղմունքն մաքուր պահելու կողմանէ կարելի ջանքը ոչ երբէք զանց կըլլուի : Ճերմակեղինաց ըստ ժամանակին փոխուիլը, ոտքի ամաններուն ամեն օր մաքրուիլը, մանր տղայոց գլուխին սանտրելը, մազերնին կտրելը, բաղնիք տանիլը, ինչպէս նաեւ տկարութիւն կամ հիւանդութիւն որ պատահի՝ ամենայն մտադրութեամբ հոգալը այնպիսի կերպով կարգադրուած է որ գանցառութիւն ընելը շատ դժուար է : Վարժարանին բժիշկը ամեն օր կուգայ, եւ երէ հարկ մը պատահի՝ նաեւ օրը երկու անգամ :

Զ. Վերատեսչաց եւ վարժապետաց աշակերտներուն հետ վարուիլը աւելի հայրաբար ու բարեկամօրէն է քան քէ իշխանաբար ու խստութեամբ : Կանոնաց ղեկմ եղած յանցանքներուն զանազան պատիժներ կան՝ աստիճան աստիճան. բայց ձեծը արգիլած է :

Է. Սենեկարեակ աշակերտք քեպէտ եւ մեծահասակ կըլլան, բայց վարժարանին ամեն կանոնացն ալ ուրիշներուն պէս կընպատակին. միայն քէ ենչարանը պատկելու եւ հասարակաց դասարանները կարգալու տեղ՝ առանձին սենեակ կուենան, հոն կըսովրին դասերնին եւ հոն կըպառկին. հագուստի կողմանէ ալ կրնան միւս աշակերտաց միօրինակ զգեստը չհագնիլ՝ երէ ձեռքքնին այնպէս ուզեն :

Իսկ աշակերտաց պատուիրեալ կանոններուն գլխաւորներն ասոնք են .

Ա. Առաւօտեան զանգակը զարնուելուն պէս ամեն մարդ երեսը կըխաչակնքէ ու կըհագուի անդանդաղ փութով ու համեստութեամբ. յետոյ կըլուացուի, կըսանտրուի, ոտից ամանները կըփոխէ, ու պատրաստ կըկենայ իր անկողնին քով :

Բ. Ննչարանէն ելելու համար առաջին նշանն որ արուի, ամենայն աշակերտք կիջնան հանդարտութեամբ ու բակին մէջ կըշարուին կըկենան հասակի կարգաւ : Ով որ կարգին մէջ չգտնուի՝ պարսաւի նշանակ մը կտոնու :

Գ. Երկրորդ անգամ զանգակ զարնուելուն՝ կարգավարը նշան կուտայ, եւ աշակերտները մատուռ կերբան գոյգ գոյգ. ամեն մարդ իրեն համար որոշուած տեղը կըկենայ, կարգացուած աղօթքը մտիկ կընէ, եւ չափաւոր ձայնով ուրիշ-

ներուն հետ միարան կրկրկնէ հասարակաց ըսելու կտորները :

Գ. Մատուռն ելլելը զոյգ զոյգ ու լուրեամբ կըլլայ. ամենքն ալ բակին մէջ կըշարուին, ու նշան տրուելուն պէս՝ խրաքանջիւր խումբ իր դասարանը կերբայ :

Ե. Դասարան մտնելէն ետեւ ամէն մարդ իր գգրոցին առջեւ կըկենայ, մինչեւ որ վարժապետը հրամայէ ուսման գրքերը ձեռք առնել. վրան մէկ վայրկեան կանցնի, վարժապետը նորէն նշան կուտայ եւ ուսմունքը կըսկսի :

Զ. Բոլոր ուսման ժամանակը սաստիկ լուրիւն կըպահանջուի :

Է. Ամէն մարդ պարտական է նոյն օրուան եւ ժամուն համար սահմանեալ ուսման պարապիլ. ուրիշ ճիւղ եւ իցէ ուսում եւ գործողութիւն արգիւտած է :

Ը. Մէկը չկրնար տեղէն ելլել առանց հրամանի. ով որ տեղէն ելլելու հարկադրուած ըլլայ՝ ձեռքը վեր վերցընելով հրաման կըխնդրէ վորժապետէն :

Թ. Դասարանէն ելլելու եւ շուր խմելու կամ հարկաւորութեան եւ կամ ուրիշ տեղ երթալու հրաման չկայ. — հարկ ալ ըլլայ նե՛ր հրամանը դժուարաւ կըտրուի, եւ կըսող աշակերտը հանգըստեան ատեն դասարանը կըմնայ ու վարժապետին գրքի մը մէջէն որոշած հատուածը կօրինակէ :

Ժ. Ամենեւին հրաման չկայ գրքերը, տետրակները, գրիչները, մատիտները եւ ուրիշ ուսումնական գործիքները կտրտելու, աղտոտելու, փձացընելու : Բոլոր այս բաները մաքուր պիտի պահուին, եւ խրաքանջիւր ուսմանէ ետքը կով կերպով պիտի շարուին գգրոցներուն մէջ. ասոր համար մէկ վայրկեան ատեն կըտրուի: Նոյնպէս արգիւտած է գրասեղանները, նստարաններն ու գգրոցները կտրտելն ու աղտոտելը :

ԺԱ. Միայն կեսօրուան հանգստեան ատենները կրնայ ամէն մարդ իրեն պէտք եղած բուզքը՝ գրիչը՝ քանաքը ուզել եւ առնուլ :

ԺԲ. Դասատետրակներէ գատ ինչ գիրք որ գտնուի վարժարանին մէջ, վերատեսուչը ստորագրած պիտի ըլլայ ձակատար :

ԺԳ. Սաստիկ արգելք կայ ուրիշի գգրոցը բաւալու, եւ անկեց ճիւղ եւ իցէ բան առնելու :

ԺԴ. Առաւօտեան ուսմանէն ետեւ կարգավարը բոլոր աշակերտներն ալ աչքէ կանցընէ ու կրնայի որ մաքուր ըլլայ հագուստին, գլուխին ու ձեռ-

քերին : Աղտոտ գտնուողը նախաձաշկէն կըզրկուի :

ԺԵ. Մաքրութեան այցելութիւնը մըննալէն ետեւ ամէն մարդ ձաշարանը կերբայ լուրեամբ ու կարգաւ, եւ իր տեղը կըկենայ մինչեւ որ վարժապետը բարձր ձայնով աղօթքը ըսէ. յետոյ ամէն մարդ կընստի ուտելու՝ հանդարտ, մաքուր, վայելուչ ու քաղաքավար կերպով, առանց սեղանին վրայ բան քափրլվելու եւ առանց հացը կտորբրդուձ ընելու :

ԺԶ. Ձաշարանին մէջ ծիծաղողին կամ խօսողին փոքրագոյն պատիժն է՝ պտուղէ կամ տեսակ մը կերակուրէ զրկուիլ :

ԺԷ. Կերակրի ատեն մէկ անգամէն աւելի հաց ուզելու հրաման չկայ :

ԺԸ. Ձաշարանին մէջ իրարու հետ կերակրոյ փոփոխութիւն ընելու հրաման չկայ. ամէն մարդ դիմացը դրուած կերակրով գոն պիտի ըլլայ. ուրիշ որ կերակուր մը մէկուն առողջութեանը ձեռք չտայ՝ ձաշարանէն ելլելէն ետեւ կրնայ վերատեսուչէն խնդրել որ ուրիշ բան տրուի իրեն :

ԺԹ. Ամենեւին հրաման չկայ սեղանէն հաց, պտուղ եւ ճիւղ ուտելիք վերցընելու :

Ի. Օրուան մեջի իրեք անգամուն կերակուրներէն զուրս ուտելու բան չտրուիր :

ԻԱ. Առաջին նշանը տրուելուն պէս՝ կերակրոյ ատեն եղած ընթերցմունքը կըդադրի, եւ ամէն մարդ կըպատրաստուի որ մէկ վայրկեանէն երկրորդ նշանն որ տրուի՝ ոտք ելլէ. վարժապետը աղօթքը կըզուրցէ, եւ ամէն մարդ կեպէ կարգաւ, բակին մէջ կըշարուի, ու կըսպասէ վարժապետին նշան տալուն որ զքօսանքի սկսի :

ԻԲ. Հանգստեան եւ զքօսանաց ատեն աշակերտք իրարու հետ վայելուչ քաղաքավարութեամբ պիտի վարուին. սաստիկ կերպով արգիւտած է աղաղակել, կոուրաիլ, իրարու հող նետել, ծանր խօսք ըսել, ձեռք վերցընել :

ԻԳ. Հաւատքի վրայ հակաձառութիւն ընելու ամենեւին հրաման չկայ :

ԻԴ. Մեծ եւ փոքր աշակերտները չեն կրնար մէկտեղ զքօսուլ առանց մասնաւոր հրամանի :

ԻԵ. Մասնաւոր հրաման ունեցող աշակերտներէն գատ՝ մէկն ալ չկրնար զանգակին դպչիլ :

ԻԶ. Զանգակ զարնուելուն պէս՝ ամէն մարդ պիտի փութայ սահմանեալ տեղը ժողվուելու :

ԻԷ. Օրը մէյմը կրնան աշակերտք մեծ պարտեզն ելլել, ամառը՝ երկիւղեան ձաշէն ետքը,

2. Compositeurs devant leurs cases

11. Planch. Etais. Regale d'Antimoine

14. Bois galvé

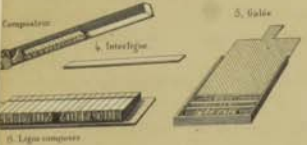

16. Méthiers en pages

12. Logois d'alliage prêts pour le fondeur en caractères

13. Caractères ou types

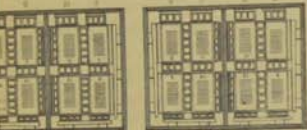
15. Cliches en métal d'après le bois

5. Galie

4. Intercalage

6. Logis composés

7. Formes la Octave ... 10. Pages à la fin

Presses Messagères

Compositeurs et Metteurs en page

Presses à bras

Intérieur d'une Imprimerie Typographique

1

17. Correcteurs lisant une épreuve ... Imprimeur tirant ses épreuves

18. Brancher Papier de la size Journaux & Livres et q

8. Table à sucre

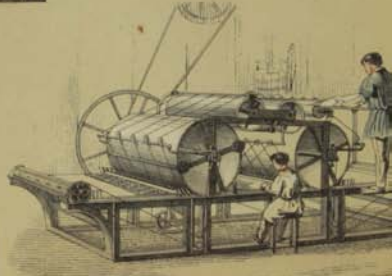
9. Rouleaux et pierre

10. Presse à bras

20. Livres d'été

19. Presse Mécanique avec son bar la Vapeur

իսկ ձմեռը կեսօրուան կերակրեն ետև, միշտ վարժապետներուն հետ :

ԽԸ. Ամենեւին հրաման չկայ ծառերուն վրայ ելլելու, ծաղիկ փրցընելու, ծառի ձիւղ կտարելու, աւազանին քով երբ պու, մարգարանի գործիքներուն վրայ ելլելու, եւայլն : Այս կանոնիդէմ եղած յանցանքին փոքրագոյն պատիժն է՝ ուրբ օր պարտեզ չելլել :

ԽԹ. Սաստիկ արգիլած է բանջարանոցն ու պտղոյ ծառերուն կողմը մտնելը :

Լ. Մեծ պարտեզը խաղալիք տանելու հրաման չկայ. տանողին ձեռքէն խաղալիքը կտանուի ու մէյմալ շարուիլը :

ԼԱ. Ուրիշի խաղալիքովը խաղալու հրաման չկայ :

ԼԲ. Վարժարանին մէջ նոր տեսակ խաղ մտցընելը՝ մասնաւոր հրամանով միայն կըլլայ :

ԼԳ. Ով որ ընկերներուն խաղալիքը կամ ուրիշ մէկ բանը առնէ առանց հրամանի, հրապարակաւ կըյանդիմանուի, այն օրը չոր հաց միայն կուտէ, եւ գէր ուրբ օր զբօսանքէ կըզրկուի. անկէց ի գատ, եռամսեայ վկայագրին մէջ այս յանցանքը կընշանուի :

ԼԴ. Զբօսանաց ժամանակին յմրննալէն տասը վայրկեան առաջ զանգակ կըզարնուի, եւ ամեն մարդ պիտի պատրաստուի, խաղալիքները որոշուած տեղը տանի ամփոփէ, ջուր խմէ, հարկաւորութեան երբայ. այնպէս որ երկրորդ նշանը տրուելուն պէս կարենայ կարգին մէջ շարուիլ :

ԼԵ. Երեկոյեան աղօթքէն ետև աշակերտները կարգաւ կըշարուին բակին մէջ, ու նշանն որ տրուի՝ ամեն խումբ իր ննջարանը կերբայ :

ԼԶ. Ով որ աղօթքէն առաջ պատրաստուած չըլլայ, ու հարկադրի ետքէն շուր խմելու կամ հարկաւորութեան երբայու, երկրորդ առաւօտը յանցանքին համեմատ կըպատժուի :

ԼԷ. Ննջարանն որ երբան, ամեն մարդ լուրբեամբ ու համեստութեամբ կըհանուի, երեսը կըխաջակնքի ու կըպատկի :

ԼԸ. Ննջարանին մէջ խօսողը կամ ծիծաղողը խտուրբեամբ կըպատժուի :

ԼԹ. Ամեն մարդ շարքը երկու անգամ ձերմակողէնը կըփոխէ, եւ ամեն օր ոտքի ամանները : Ազոտոտ ձերմակողէնները գիշերաղարանին մէջ կամփոփէ, ոտքի ամաններն ալ անկողնին քովը կըթողու :

Խ. Ամեն մարդուն երաժշտութիւն սովորելուն ժամանակը մեծաւորներն որոշած կըլլան. ով

որ իր ժամանակին դուրս ատեն մը երաժշտութեան սենեակներէն մէկունմէջ գտնուի՝ նոյն գեղարուեստին քանի մը դասառութենէ կըզրկուի :

ԽԱ. Ամենեւին հրաման չկայ ցօրեկը ննջարաններն երբայու. նմանապէս արգիլած է զըլխաւոր բնակարանը, մատուոը, դահլիճը, ճաշարանը, խոհակերոցը, հանդերձատունը եւ դոնապանին խուցը մտնել ո՞ր եւ իցէ պատճառաւ՝ առանց մասնաւոր հրամանի :

ԽԲ. Հրաման չկայ ամենեւին ծառաներուն հետ խօսելու, մանաւանդ ճաշարանին ու ննջարանին մէջ, ոչ անոնց հետ կատակ ընելու եւ ոչ անոնցմէ բան ուզելու. այլ ամենայն բան վարժապետներէն պիտի ուզուի :

ԽԳ. Մեծաւորաց ըսելու խօսք մը ունեցողը կեսօրէն մինչեւ ժամը մէկ եղած միշոցը կրնայ երբայ քովերնին. եւ կարգավարը մէկիկ մէկիկ կըղրկէ գնացողները՝ ձեռքերնին տոմսակ մը տալով. անոնք ալ նշանակ մը կտանեն մեծաւորէն ու վարժապետին կըղարձընեն : Ուրիշ ատեն քէ որ ծանր պատճառ մը ըլլայ՝ վարժապետը ըստ պատշաճի կըտնօրինէ :

ԽԴ. Երբոր մէկու մը պատիժ տրուի, առաջ պիտի կատարէ գայն, ու յետոյ երէ ըսելիք մը ունի՝ կարգավարին հասկըցընէ, կամ քէ իր անունը գրել տայ որ սահմանեայ ժամանակին երբայ մեծաւորներուն ըսէ :

ԽԵ. Մեծ յանցանք է՝ մեծաւորաց, կարգավարին ու վարժապետաց դէմ խօսիլն ու անոնց հրամանին ջննազանդիլը :

ԽԶ. Կանոնաց դէմ գործողն ու ուսման ծուլութիւն ընողը զբօսանքի համար պարտելու երբայէն կըզրկուի :

ԽԷ. Շրջագայութեան ատեն միշտ հասակի կարգաւ ու գոյգ գոյգ կերբրցուի, եւ ամեն մարդ իր քովինին հետ միայն կըխօսի ցած ձայնով :

ԽԸ. Նշան տրուելէն առաջ կարգէն դուրս ելլելը, կամ առանց հրամանի ուրիշներէն հեռանալը, խաղալիք կամ անուշեղէն գնելը արգիլած է :

ԽԹ. Շրջագայութեան երբայ չուզողը՝ մասնաւոր հրաման պիտի խնդրէ, ու դատարանը նստած պիտի աշխատի լուրբեամբ մինչեւ որ ընկերակիցները տուն դառնան :

Ծ. Ամենեւին հրաման չկայ ծառայի ձեռքով կամ ո՞ր եւ իցէ օտար մարդու ձեռքով բան գնելու :

ԾԱ. Ինչ ալ որ ծնողք կամ բարեկամք բերեն

աշակերտաց, առաջ մեծաւորներուն պիտի ցուցուի :

ԾԲ. Ամեն մարդ պարտական է ծնողացը գէթ ամիսը անգամ մը նամակ գրելու :

ԾԳ. Ամենեւին հրաման չկայ ծածուկ նամակ գրելու : Ծնողք անգամ ուզելով ցուցընել իրենց գաւակացը թէ կը փափաքին որ անոնք կանոնապահ ըլլան, եւ թէ անոնց աղէկութիւնը կուզեն, մեծաւորներուն աչքէն չանցած նամակը ետ կը դարձնեն :

ԾԴ. Աշակերտաց վարքն ու ուսմունքը գովելի եւ պարստելի նշանակներով կը գրուին . այն նշանակները ամէն կիրակի հրապարակաւ կը կարդացուին, եւ աղէկներուն վարձատրութիւն՝ գէշելուն պատիժ կը տրուի : Երեք ամիսը մէյմըն ալ այն նշանակներուն գումարը ծնողաց կը յուղարկուի :

ԾԵ. Երկու կիրակին մէյմը հրաման կը տրուի ծնողաց տունը կամ բարեկամներուն երթալ այն աշակերտաց որ ուսման եւ վարուց կողմանէ գովելի գտնուեր են : — Ով որ ամէն կողմանէ գովութեան արժանի եղած է, ամէն կիրակի կրնայ տուն երթալ :

ԾԶ. Ծնողաց կամ բարեկամաց տունը գնացած աշակերտը իրիկունը 8 1/2 ժամուն վարժարանը պիտի գտնուի : Դրսէն ինչ որ բերէ՝ առաջ մեծաւորաց պիտի ցուցընէ :

ԾԷ. Ծուխ խմելը սաստիկ խստութեամբ արգիլած է :

ԾԸ. Մէկն որ հիւանդանայ՝ հիւանդանոցը կը դրկուի, եւ առանց մասնաւոր հրամանի չկրնար անկէջ ելլել : Հիւանդին այցելութեան գնացողն ալ՝ ով կուզէ ըլլայ՝ զբաւոր հրաման պիտի ունենայ մեծաւորներէն :

ԲԱՆԱԼԻ ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԵԱՅ

(Շարայարութիւն 1 :)

ԾՈՒԽ ԵՒ ՄՈՒՐ

Ի՞նչ է մուրը :

— Մուրը անուխին չվառուած մանրիկ կտորուանքն են որ տաքցած օդոյն նետ մեկտեղ վեր կելլեն ու վառարանի ծխանին մէջ կրփակչին :

Ծուխը ինչ է :

— Վառելիքներէն ելած այնպիսի բազական նիւթեր որ չեն այրիր ու հասնիր , այլ տաքցած օդը մուրին նետ մեկտեղ կառնու կրտանի զիրենք :

Ինչէն է որ ծուխը ծխանէն վեր կելլէ :

— Վասն զի կրակէն տաքցած օդը անելի բերու ըլլալով , վառարանին վարի բերնին վրայ կոխող բանձր ու ծանր օդը զինքը դէպ ի վեր կըմղէ ու դուրս կըքշէ :

Վառարանի մը քաշուածքին արագ կամ ուժով ըլլալուն պատճառն ինչ է :

— Տաք ու դեպ ի վեր ելլող օդոյն բերեութիւնն ու վառարանին վարի բերանը ճնշող պաղ օդոյն ծանրութիւնն է :

Ինչէն է որ ծուխը վեր բարձրանալու ատեն՝ մըրկի պէս յորձանք ու պտոյաններ կընէ :

— Վասն զի օդոյն յորձանքները զինքը դէպ ի ամեն կողմը կըքշեն :

Ինչէն է որ շոգեգործիէն ծուխ չելլեր :

— Վասն զի քաշուածքը այնչափ սաստիկ ու միակերպ է որ վառելիքները բոլորովին կայրին կըճառանին ննոցին մէջ , ուստի եւ հարկաւ խիտ քիչ ծուխ դուրս կուտան :

Ինչէն է որ վառարաններէն ոմանք կըմըխան ու սենեակը ծխով կըլցընեն :

— Վասն զի երբոր սենեակ մը ամեն զին սաստիկ զոցւած է՝ մէջը նոր օդ չկրնար մտնել որ վառարանին սնունդ տայ ու այլքած օդուն տեղը բռնէ . անով վառարանին մէջ դատարկութիւն կըլլայ . եւ որովհետեւ դրսէն ճնշող օդ չկայ որ տաքցած օդին սինակը վեր հանէ , ուստի ան ալ ոչ միայն վեր չելլեր , այլ եւ ծուխին նետ մեկտեղ դէպ ի վար կըմըրտի :

Ո՞ր բաները արգելք կըլլան որ օդը սենեկի մը մէջ չմտնէ :

— Գունրուն ու պատուհաններուն չորս զին դրուած խճուճներ կամ կաշիներ , հաստ վարագոյրներ եւ ուրիշ ամեն տեսակ հնարքներ որ կըբանեցուին՝ որպէս զի դրսի օդոյն յորձանքները ներս չմտնեն :

Ի՞նչ բնուի է այնպիսի ատեն :

— Գուռը կամ պատուհանը բանալու է , եւ կամ շնչանան շինելու է վառարանին վրայ որ դրսի օդը կրակարանին հասնի :

Ինչո՞ւ համար ծխանները տներուն ծածքէն շատ բարձր կըշինուին :

— Որպէս զի չմըխան : Փորձով տեսնուած է որ երբ ծխանի մը բարձրութիւնը 5 մետրէն պակաս է՝ գրեթէ միշտ կըմըխայ . 40 մետր բարձրութիւն պիտի ունենայ որ քաշուածքը լաւ կերպով ըլլայ :

Ծխանին ցած ըլլալովը՝ ծուխը ինչո՞ւ համար սենեկին մէջ կըտարածուի :

— Վասն զի քաշուածքը այնչափ կամայ ու այնպէս տկար է որ չկրնար խողովակին մէջէն դուրս քշել զծուխը :

Խողովակ մը բառական երկայնութիւն որ չունենայ՝ ինչո՞ւ համար քաշուածքը ծանր ու տկար է :

— Վասն զի որչափ որ խողովակը երկընցընես , քաշուածքն ալ այնչափ կաւելնայ եւ որչափ խողովակը կարճեցընես՝ քաշուածքն ալ այնչափ կըպակսի :

*Քաշուածքին աւելնալն ալ չափ մը ունի . բէ որ խողովակները չափէ դուրս երկայն ըլլան՝ կրնան մխալ :

Գործարանաց ծխանները ինչո՞ւ համար միշտ բարձր կըշինուին :

— Նախ՝ կրակին քաշուածքը սաստկացընելու համար : Երկրորդ , որպէս զի գործարաններուն ծուխը անոնց մօտ եղած տներուն բնակչացը նեղութիւն չտայ :

Խողովակին չափէ դուրս լայն եղած ատենը՝ ծուխը ինչո՞ւ համար սենեկին մէջ կըտարածուի :

— Վասն զի սովորաբար վառուած կրակը այնչափ մեծ չէ որ կարենայ չափազանց լայնը ունեցող խողովակին մէջի օդը տաքցընել . ուստի խողովակին պաղ օդէն՝ վեր ելլող օդն ալ կըպակսի , ու քաշուածքը կարգելուի :

*Մեծամեծ վառարաններու անգամ իրեք չորս քառակուսի տասնամետրէն աւելի լայնք պէտք չէ տալ :

Ո՞ր խողովակներուն մէջ աւելի սաստիկ կըլլայ քաշուածքը :

— Թափձու խողովակներուն մէջ քաշուածքը աւելի սաստիկ է քան բէ երկաթի բիբեղէ շինած խողովակներու մէջ . երկաթի բիբեղէ խողովակներուն մէջ ալ աւելի ուժով է քան բէ աղիւտէ շինուածներուն մէջ :

Վառարանի կամ ծխանի մը ծուրբիւնները՝ խողովակին մէջի յորձանքին արագութեանը արգելք չեն ըլլար :

— Քիչ մը կըլլան , վասն զի նախ՝ անոնց պատճառաւ խողովակին երկայնութիւնը կաւելնայ՝ առանց վեր ելլող օդոյն սինակին ուղղահայեաց երկայնութիւնը աւելնալու :

Երկրորդ , վեր ելլող օդոյն շփմունքը քիչ մը աւելի շատ կըլլայ :

Թէ որ ցած ծխան մը կարելի չըլլայ բարձրացընել , ինչ բնուի է որ ծուխը չտարածուի տանը մէջ :

— Պէտք է վառարանին բերանը պզտիկցընել :

Վառարանին բերանը պզտիկցընելով՝ ինչո՞ւ համար մխալ կըղաղրի :

— Վասն զի պէտք է որ օդը կրակին քովէն անցնի . օդն ալ տաքցած ըլլալով՝ աւելի շուտ կըբարձրանայ խողովակին մէջ . այս կերպով՝ շերմութեան աւելնալովը խողովակին կարճութիւնը վնաս չընէր :

Ինչէն է որ շատ անգամ սենեակը ծխով կըլցեցուի երբոր վառարանին բերանը չափէ դուրս լայն ու բարձր է :

* Տես Թիւ Թ , էջ 231 :

— Վասն զի շատ օղ կրմտնէ մէջը՝ առանց կրակին անցնելու . այն պաղ օղը վեր ելլող սխնակին հետ խառնուելով՝ անոր տաքութիւնը այնչափ կրպակեցընէ որ քաշուածքը խիստ քիչ կըլլայ :

* Շատ վառարաններու սովորական պակասութիւնն է չափազանց լայն բերան ունենալը , եւ մանաւանդ կրակարանին շատ բարձր ըլլալը :

Ինչէն է որ շատ անգամ տունը ծխով կըլեցուի՝ երբ մէկ սենեկի մը օղը ուրիշ սենեկի մը հետ հաղորդուած է :

— Վասն զի ամեն անգամ որ երկու սենեկին մէջտեղի դուռը բացուի՝ պզտիկ կրակին ծխանէն օղ կիջնայ . այն ատեն երկու սենեակներն ալ ծխով կըլեցուին :

Այս բանիս ինչ ճար ընելու է :

— Պետք է շնչահան ղնել , կամ երկու շնչամուտ հաստատել պատուհաններուն վրայ որ զրօսի օղը ներս գայ , եւ ամեն կրակարան իրեն համար բաւական օղ ունենայ սնունդ առնելու համար :

* Շնչամուտը պզտիկ դռնակ մըն է որ առանց բոլոր պատուհանը բանալու՝ կրնաս անիկայ միայն բանալ ու զոցել՝ օղ առնելու համար :

Ինչէն է որ ձորի մէջ շինուած տներուն վառարանները շատ անգամ կըմխան :

— Վասն զի հովը չորս դին եղած լեռներուն ու բլուրներուն զարնելով՝ ծխաններուն վրայ ալ կիյնայ , եւ անոնց քաշուածքին արգելք կըլլայ :

Ատոր ինչ ճար կրնեն սովորարար :

— Ծխանին վրայ գտակ մը կամ խոյր մը կամ աս ձեւով Դ խողովակ մը կանցընեն որ հողմացուցի մը հետ կըպտըտի :

Այնպիսի գտակներու կամ խողովակներու տեղ ուրիշ ինչ հնարք կայ որ անելի լաւ ըլլայ :

— Ծխանին վերի ծակը զոցելու , ու քովընտի բացուածքներ շինելու է՝ վերէն վար նայող , պատուհաններու վանդակափեղկերուն նման :

Ծխաններուն գտակները կամ խոյրերը ինչ բանի համար են :

— Հովը արգիլելու համար որ վերէն վար վառարանին մէջ չզարնէ :

Հովը վառարանին մէջ որ զարնէ՝ ինչ վնաս կըլլայ :

— Նախ՝ բոլ չիտար որ ծուխը դուրս ելլէ : Երկրորդ , հովին հետ մեկտեղ ներս մտած պաղ օղը խողովակէն վար կիջնայ ու ծուխը վար հրելով՝ տանը մէջ կըլեցընէ :

Ինչէն է որ վառարանը երբեմն կըմըխայ՝ երբոր դուռն ու կրակարանը աննկնի մի եւ նոյն կողմն են :

— Վասն զի ամեն անգամ որ դուռը բացուի՝ հով մը կելլէ որ քովընտի կըփչէ՝ դեպ ի վառարանին բերանը , եւ զծուխը դեպ ի սենեկին մէջ կըքշէ :

Երբոր վառարանի մը վրայ յանկարծակի փչես , ինչէն է որ երբեմն ամպի պէս փոշի մը կելլէ ձերմակ :

— Վասն զի յանկարծակի հովէն կրակին անկիղելի մատուցըր՝ որ մոխիր պիտի դառնան՝ կըջրուին ու օղուն մէջ կըտարածուին :

Ինչէն է որ վառարան մը երբոր շատ մրտտեր է ու մաքրուելու կարօտ է՝ կըմըխայ :

— Վասն զի զիջուած մուրը ծուխին ճամբան կըզոցէ ու վառարանին քաշուածքը կարգիլէ :

Մեկ վառարան մը հնցած կամ արուած որ ըլլայ՝ ինչո՞ն կըմըխայ :

— Վասն զի նախ՝ աղիւսներն ու ծնիկ կտորուանքը ծխոյն վեր ելլելուն արգելք կըլլան :

Երկրորդ , այն բարակ հովն որ պատուհաններէն եւ վառարանին ծակերէն կըմտնէ՝ կերբայ վեր ելլող տաք օղոյն սխնակը կրպակեցընէ . այն օղն ալ վեր չելլեր , այլ նաեւ ծուխին հետ մեկտեղ վար կընրուի :

Ինչէն է որ երբ երկրէ խողովակները լաւ կըրպով իրարու մէջ չեն անցած՝ կրակարանը կըմխայ :

— Վասն զի խողովակներուն ճեղքերէն անցնող բարակ հովը՝ վեր ելլող տաք օղոյն սխնակը կրպակեցընէ ու չբողուր որ վեր ելլէ :

Ինչէն է որ փոքորկի ու յանկարծակի մըրկի ատեն զրեք ամեն վառարան ալ կըմխայ :

— Վասն զի նախ՝ հովը կերբայ կրպակեցընէ այն օղն որ խողովակին վերի ծայրին մօտեցած է , եւ այն պաղ օղը ծուխին հետ մեկտեղ վար կիյնայ :

Երկրորդ , հովը իրեն բռնութեամբը շատ անգամ ծուխին դուրս ելլելը կարգիլէ . մանաւանդ երբոր ծխանին մօտ ուրիշ շէնք մը կայ անկէ բարձր :

* Որպէս զի ծուխը սովորական հակառակ հովերով դեպ ի վար չհրուի՝ պետք է որ մէկ բոպէի մէջ երկու մեքք տեղ բարձրանայ :

Ինչէն է որ երբեմն ամառ ատեն դահլիճներ կան որ ծուխը կըհոտին :

— Վասն զի վառարանին մէջի օղը դահլիճին օղէն պաղ ըլլալով , վար կիջնայ ու ծուխի հետ կըծգէ տանը մէջ :

Ինչէն է որ բափծու կրակարանը երբեմն ծծմբի հոտ կըհանն :

— Վասն զի վառելիքներուն մէջ (ինչպէս են քոքն ու ամուխը) ծծումբ կայ . ու երբոր քաշուածքը այնչափ ուժով չէ որ ծծումբը խողովակին մէջ տանի , հոտը տանը մէջ կըտարածուի :

Կանրեղին կամ ճրագին մուխն ինչ է :

— Այն ծուխին այլ եւ այլ մասունքն են տեսանելի գոլորշի , զանազան կազեր , եւ բոցին այրել չկրցած անխիլին մանր կտորուանքը :

Ինչէն է որ ճրագին քիբը երկընցած որ ըլլայ՝ ծուխը կըհանն :

— Վասն զի նախ՝ պատրուզին ծայրը երկընցալով՝ այնչափ անխիլ կուտայ բոցին որ անիկայ չկրնար այրել զայն անխիլը :

Երկրորդ , երկընցած քիբը բոցոյն տաքութիւնը կըպակեցընէ . անով հարկաւ սովորական չափով ելած ծուխն ալ չկրնար այրել :

Ինչէն է որ ճարպամոմն ալ քիբ մը ծուխը կըհանն :

— Վասն զի բոցոյն զրօսի պարուտակը չբողուր որ օղը անոր ներսի կտորներուն հասնի , այն ատեն շատ մը անխիլ կելլէ որ դեռ այրած չըլլար :

Ինչէն է որ երբեմն կանրեղները կըմըխան :

— Կամ անկէջ որ պատրոյզը անհասար կըրպով կտրած կըլլայ , կամ անկէջ որ շատ բարձրացած է :

Պատրոյզը անհասար կըրպով կտրուած որ ըլլայ՝ կանրեղն ինչո՞ն ծուխը կըհանն :

— Վասն զի նախ՝ պատրուզին եզերքը ձուացած ակուսները զիւրաւ բամուռելով անկէջ , բոցոյն այրել կրցածէն աւելի անխիլ կուտան անոր :

Երկրորդ, բոցոյն տաքութիւնը այն պատրուով մանր կտորներուն պատճառաւ շատ պակասը ըլլալով, ծուխը սովորական չափովը չկրնար այրիլ հասնելի :

Կանրեղին պատրոյզը չափէն աւելի որ բարձրացընես՝ ինչո՞ն ծուխ կընանէ :

— Վասն զի պատրուզէն ելած բոլոր ածխիկը չկրնար այրիլ բոցին :

Ինչէն է որ Արկանի կանրեղները շատ ծուխ չեն հաներ :

— Վասն զի անոնց բոցին մեջէն օդ կանցնի. ուստի քէ ներսէն ելած ածխիկը եւ քէ դրսի պարուտակէն ելածը բոլորովին կայրի :

Արկանին հնարած կանրեղներուն պատրոյզը գլանաձև է, եւ ձեռք անոր մինչեւ վերի ծայրը կեցէ :

Ինչէն է որ ապակի խողովակով կանրեղին ծուխը կը պակսի :

— Վասն զի նախ՝ խողովակը կանրեղին պէտք եղած բրուածինը կանայրնէ՝ քաշուածք մը պատճառելով :

Երկրորդ, բոցոյն տաքութիւնը կամփոփէ ու ետ կըցոյլացընէ. անով ածխիկն ալ աւելի ամբողջ կայրի, ու խիստ քիչ մասը կըմնայ որ չայրի :

ԲՈՅ

Ի՞նչ է բոցը :

— Բոցը այնպիսի կազային նիւթ մըն է որ մինչեւ լուսաւոր ըլլալու չափ տաքցած է :

Պէտք է կազային նիւթոյն տաքութիւնը հարիւրամասն ջերմաչափին գէր 600 աստիճանին հասնի. վասն զի որ եւ իցէ բան մինչեւ որ այն աստիճանի տաքութիւն չուենայ՝ լոյս չհաներ :

Ինչէն է որ նիւթերէն ոմանք միշտ բոց հանելով կայրին, ոմանք ալ ոչ երբէք բոց կընանեն :

— Ո՛ր եւ իցէ հաստատուն մարմին որ կազ դառնալու յատկութիւնը չունի՝ կրակին ուժովը կըկարմրի, բայց ոչ երբէք բոց կընանէ. անոր ներհակ՝ որ եւ իցէ կազային մարմին, կամ կրակով կազ դառնալ կըցող մարմիններ, միշտ բոց հանելով կըվառին :

Ճրագի մը բոցոյն կազմութիւնը բացատրէ :

— Ճրագը չորս մաս ունի.

Ա. Խարխիս, անոր մէջ կերեւեայ պզտիկ բաժակ մը՝ մութ կապոյտ գունով.

Բ. Կեղրոն, որ մութ միջոց մըն է, եւ դիւրաւ կերեւեայ փայլուն պարուտակին մեջէն.

Գ. Փայլուն մասը (կամ բուն բոցը), որ կեղրոնական մասին չորս դին պատած է.

Դ. Վերջին կամ դրսի պարուտակը որ այնչափ լուսաւոր չէ. անոր մէջ կազը բոլորովին կայրի, եւ տաքութիւնն ալ աւելի սաստիկ է :

Բոցին խարխիսը ինչո՞ն համար մութ կապոյտ է :

— Վասն զի նախ՝ այն մասին մէջ աւելի շատ գուրջի ու կազ կայ :

Երկրորդ, անոր տաքութիւնը ոչ երբէք կընայ շատ սաստկանալ, վասն զի այն մասին մէջ ճարպը կամ մոմը աւելի առատութեամբ կայրի ու կըցնղի :

Երրորդ, անոր մէջ խիստ քիչ ածխիկ կայ բոլորքած կամ կրակ դարձած, որ բոցոյն դեղին գոյն տուողն է :

Բորբոքումն ինչ է :

— Մարմին մը բորբոքման մէջ կամ բորբոքեալ կըստի երբ այնչափ տաքցած ըլլայ որ ճերմըկի :

Կարմիր տաքութիւնը հարիւրամասն ջերմաչափին 525 աստիճանէն կըսկսի, իսկ ճերմակ տաքութիւնը 1500 աստիճանէն : Մինչեւ հիմա տեսնուած խիստ սաստիկ տաքութիւնը հարիւրամասն ջերմաչափին 15,941 աստիճանին հասած է :

Բոցոյն կեղրոնը ինչո՞ն մութ գոյն ունի :

— Վասն զի նախ՝ անոր մէջ կազեր կան որ պատրուզէն կեցնեն ու ամենեւին չեն այրիլ :

Երկրորդ, այն կտորին վրայ շատ մը ածխիկ կընառի որ չայրիլ :

Ինչէն է որ բոցոյն կեղրոնը եղած կազերը չեն այրիլ :

— Վասն զի օդոյն հետ հաղորդակցութիւն չունին, եւ այլու մը կամ կիզումը միշտ բրուածին կուզէ որ սնունդ առնու :

Ինչէն է որ կեղրոնին չորս դին պատած բուն բոցը ամենէն աւելի լուսաւոր մասն է :

— Վասն զի անոր մէջ նստած ածխիկը ամենամանր է եւ բորբոքման մէջ կըլլայ, որով բոցն ալ աւելի պայծառութիւն կուեննայ :

Ինչո՞ն համար բոցոյն դրսի պարուտակը այնչափ լուսաւոր չէ՝ որչափ անկէջ ալ ներս եղած կոնաձեւը :

— Վասն զի անոր մէջ բորբոք ածխիկը խիստ շատ կը խտանուի օդոյն բրուածինն հետ, եւ ածխային բրու կը դառնայ. անով է որ բոցին այս կտորը աւելի ալ տաքութիւն կուեննայ : Գանի որ ածխիկը ինքիքմէ այրի ու կազ դառնայ՝ բոցն ալ պայծառութիւնը կըկորսընցընէ :

Ինչէն է որ պատրուզին ծայրերը երկընցած կամ ծուած է այն ծայրը կարմիր կըլլայ, եւ մէկալ կտորը սև կըմնայ :

— Վասն զի միայն պատրուզին ծայրը կըղպշի օդոյն բրուածինն, եւ անոր հետ խտանուելովը կըկարմրի :

Բոցոյն ամենէն տաք մասը՝ պէտք չէ որ անոր ամենէն լուսաւոր մասն ալ ըլլայ :

— Ոչ. կեղրոնին չորս դին պատող մասը ամենէն լուսաւորն է. բայց վերջին պարուտակը, կամ բոցոյն դրսի երեսը աւելի սաստիկ տաքութիւն ունի :

Ի՞նչ է լոյսը :

— Լոյսը լուսաւոր երեք կամ արփի ըստած հեղանիւթին ծածանմունքն է որ մարդու աչքին ջղերուն կըզարնէ :

Կանրեղին կամ ճրագին բոցը ինչէն է որ լոյս կուտայ :

— Վասն զի ինչպէս որ գետի մը մէջ նետուած քարը ջրին երեսը կըծածանէ, այսպէս ալ այն բոցը երկրին վրայ ծածանմունք կըպատճառէ :

Երեքին ծածանմունքը ինչ կերպով կրնան լոյս պատճառել :

— Ինչպէս որ մրնուորտի օդոյն ծածանմունքէն կամ բրրածուներէն որ մարդու աականջին կըզարնեն՝ ձայն կը պատճառի, այսպէս ալ կրոր երեքին ծածանմունքը մեր աչքին կըզարնէ՝ լոյս կըտանենք :

Ի՞նչ է արփին կամ լուսաւոր երեք ըստածը :

— Ամենարարակ հեղանիւթ մը որ ամեն տեղ կըմտնէ, եւ աշխարհիս ամեն բաներուն չորս դին պատած է :

Սա վարդապետութիւնը բոլորովին համոզիչ պատճառներ չունի, բայց մինչեւ հիմա տրուած մեկնութիւններուն ամենէն լաւ կերեւեայ :

Ինչէն է որ բռնկած կանրեղը կամ ճրագը կրժառի կայրի :

— Վասն զի բռնկած պատրուզին տաքութենէն եղը կր-
լուծուի եւ դիւրավատ կազեր կրղառնայ որ օդոյն բրուա-
ծնին նեա կրմիանան :

Մումը, ձերը, ճարպը ինչ տեսակ կազեր կրղառնան տաքու-
րեամբ :

— Ա. ճրագին ջրածինը օդոյն բրուածնին նեա խառնուե-
լով՝ ջրի գոլորշիք կրղառնայ .

Բ. ճրագին ածխիկը օդոյն բրուածնին նեա միանալով՝ ած-
խային բրու կրղառնայ :

Մումը, եղն ու ճարպը մը տեղ կրլուծուին :

— Պատրուզին մէջ պատրոյզն ալ այրելովը՝ այն խոզային
նիւրերուն առեկի դիւրաւ լուծուելուն պատճառ կրլլայ :

Ինչ կերպով մումը, եղն ու ճարպը մինչեւ բոցոյն մէջ կելնեն :

— Պատրուզին թելերը ներանման խողովակներու տեղ կը-
րանեն, եւ նալած պարարտութիւնը անդադար դեպ ի վեր կը-
նանեն :

Շերանման խողովակ կըսուին ամենաբարակ խողովակները :

Ինչէն է որ աղէկ կրակին կամ լաւ ճրագին բոցը բաց դեղին
գոյն մը ունի :

— Վասն զի այն բոցին տաքութիւնը բաւական սաստ-
կութիւն ունի որ կարենայ բոլորովին այրել վառելիքներուն
մէջի ածխիկը որ բորբոք կրլլայ :

Ինչո՞ւ նամար սաստիկ տաք բոցը գրեթէ ձերմակ է :

— Վասն զի ածխիկը բոլորովին բորբոք կրլլայ անոր մէջ :
ճրագի մը բոցը ինչո՞ւ նամար տաք է :

— Բոցոյն տաքութեանը պատճառ այն ջերն է որ կազե-
րուն կամ դիւրավատ շոգիներուն օդոյն բրուածնին նեա միա-
նալովը կելլէ :

Ինչէն է որ ճրագին բոցը միշտ դեպ ի վեր կըբարձրանայ :

— Վասն զի չորս դին եղած օդը կըտաքըրնէ, անիկայ
ալ շատ շատ բարձրանալով՝ բոցն ալ իրեն նեա կըբարշէ
կրտանի :

Ինչո՞ւ նամար ճրագի բոցին վերի ծայրը սուր է :

— Վասն զի գոլորշիներուն կոնաձեւը՝ քանի որ բարձրանայ
առեկի կայրի կընառնի. անով նարկաւ բոցոյն տարածութիւնն
ալ նամենատարար կըպակտի :

Գոլորշիներուն այրիք կամ նատնիք՝ անոնց շոգի ու
ածխային բրու գառնայն է :

Ինչէն է որ ճրագին բոցն անոր վրայ բռնուած ապակիի
խտափը կըբրջի :

— Վասն զի խոզային նիւրոց ջրածնին՝ օդոյն բրուածնին
նեա խառնուելովը՝ ջրային գոլորշի մը կըծնանայ, եւ այս
գոլորշին՝ երբոր բոցին վրայ ապակի մը բռնես՝ անոր վրայ
կըփակչի ու կըխտանայ, այսինքն շուր կրղառնայ :

Ջրոյն կազմութեան մասերն են՝ բնարուծօրէն իրարու նեա
բազադրուած բրուածին եւ ջրածին :

Ինչէն է որ երբ ճրագի մը բոցին վրայ բռնես ձեռքդ՝ առեկի
տաքութիւն կըմտնաս քան թէ երբ վարի կողմը կամ քովքնտի
բռնես :

— Վասն զի դեպ ի վեր ելլող տաք օդը՝ բոցին վրայ բռնած
ձեռքիդ կըդպչի. բայց երբոր ձեռքդ բոցին վարի կողմը
կամ քովքնտի բռնես, միայն ճառագայրեայ ջերմութիւնը
կըզգաս :

Ճրագին բոցը դեպ ի ամեն կողմը լուսոյ ճառագայրներ
կարծրէկէ. բայց մարդուս ձեռքը երբոր բոցոյն վրայ բռնուի,
ոչ միայն այն ճառագայրներուն տաքութիւնը կըզգայ, այլ
եւ տաքցած օդոյն վերբնրաց յորձանքին կընանդիպի :

Ինչէն է որ ճրագի կամ կանրեղի մը բոցը՝ երբոր ճարպը
կամ եղը նստնելու վրայ է՝ յանկարծ յանկարծ լոյս արձրկելով
կըպլպլլայ :

— Վասն զի դիւրավատ կազերը միակերպ ընդունելէն կը
դադրի. ուստի երբոր պատրուզին խոզային նիւրեր նատնին՝
յանկարծակի կըփայլի, իսկ երբոր պակսին՝ բոցը աներե-
ւայր կրլլայ :

Ինչէն է որ ճրագին բոցը երբոր փշեւ՝ կըմարի. ու փշուած
կրակին պէս ոչ կարծարծի եւ ոչ կառնելայ :

— Վասն զի ճրագին բոցը խիստ պզտիկ պատրուզի մը
վրայ ամփոփուած է, եւ թերեւ փշուածքով մը կընայ ան-
կէց բամբուխի. եւ որովհետեւ բոցը տեղ մը ջուռի որ կենայ
ու զիմանայ՝ պէտք է որ մարի :

Ինչէն է որ երբ պատրոյզ մը դեռ կարմիր է՝ վրան փշելովդ
կընայ երբեմն նորէն վառի :

— Վասն զի շնչովդ օդը շատ մը կըճրուի դեպ ի կարմիր
պատրուզին վրայ, օդոյն բրուածինն ալ կըբռնկըրնէ գինքը՝
ինչպէս թէ այն պատրոյզը կրակով կարմրցած փայտ ըլլար :

Ինչո՞ւ նամար կարմիր պատրոյզը օդով ջրոշնկիք մինչեւ
որ վրան չփրչես :

— Վասն զի թէ որ բերնով չփրչուի՝ բաւական բրուա-
ծին ջնասնիք պատրուզին վրայ :

Այս փորձը ինչո՞ւ դիւրաւ կընայ յաշողիչ սառուցի ատեն :

— Վասն զի սառուցի ատեն խտացած օդոյն մէջ առեկի շատ
բրուածին կայ :

Ինչէն է որ նոր մարած ճրագին պատրոյզը միշտ դիւրաւ կը-
բռնկի :

— Վասն զի արդէն տաք է. եւ քիչ մը առեկի տաքութիւն
առնելուն պէս՝ նարկ է որ բռնկի :

Ինչո՞ւ նամար քիչ մը տաքութիւն առեցուելով՝ նոր մարած
բոցը նորէն կըբռնկի :

— Վասն զի անով մոմին կամ ճարպին ջրածինը նորէն
դուրս կելլէ ու կրակ կառնու :

Ինչէն է որ սնկով շինուած բարակ պատրոյզը առեկի շատ
կըմարի քան թէ բամպակե պատրոյզ ունեցող կանրեղը :

— Վասն զի սուկը առեկի կամոց եղ կըծրծէ քան թէ
բամպակը. եւ որովհետեւ խիստ քիչ դիւրավատ կազ կու-
տայ, բոցն ալ պզտիկ կրլլայ ու շատ կըմարի :

Ինչո՞ւ նամար առեկի դժուար է փշելով մարել բամպակե
պատրուզին բոցը՝ քան թէ սնկով շինած պատրուզինը :

— Վասն զի բամպակը սուկէն առեկի շատ կըծրծէ նալած
եղը. եւ որովհետեւ բամպակը բոցին առեկի շատ դիւրավատ
կազ կուտայ, անոր նամար իրեն մարիչն ալ դժուար կըլլայ :

ՏԵՍԱՐԱՆՔ ԵՒՐՈՊԱՅ

ԱՐՈՒԵՍ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ :

Գաղղիացի մատենագրին մեկը իրաւամբ ըսած էրէ Տպագրութիւնը մարդուս մտքին զինարանը (*եկտհանէն*) է : Քանի որ այս արուեստը չէր հնարուած, այսինքն մինչեւ ասկէց չորս հարիւր տարի առաջ, զիրք մը ձեռք բերելը շատ դժուարութեամբ ու շատ ստրկով կըլլար. որով զիրք շարադրողին կարելի չէր յուսայ որ իր գրուածքը բոլոր աշխարհք տարածուի քիչ ժամանակի մէջ, կարդայ ուզողին այ ամենադժուար բան էր ուզած զիրքը ունենայ : Գաղղիոյ բագաւորաց մատենադարանին մէջ այն ատենները հազար կտոր գրքէն՝ աւելի չկար. եւ սակայն զարմանք կերեւնայ եղեր ամենուն մէկ գրատան մէջ այնչափ զիրք գտնուիլը. իսկ հիմայ Փարիզու միայն կայսերական մատենադարանին մէջ մէկ միլիոն երկու հարիւր հազար կտորէն աւելի զիրք կայ, բող ուրիշ հրապարակական գրատունները, որ քսան հատի չափ են : Գարձեայ, միայն Գաղղիոյ մէջ՝ տարի տարուան վրայ տասուերկու հազար տեսակ զիրք կըտպուի, ամեն մէկ գրքէն այ չորս՝ հինգ՝ տասը՝ քսան եւ մինչեւ յիսուն հազար օրինակ : Ասկէց այ աւելի շատ զիրք կըտպուի Գերմանիա, ինչպէս նաեւ Անգղիա, Ամերիկա, եւ այլն : Ուստի եւ զարմանք չէ որ տպագրութեան արուեստին հնարուելէն ի վեր այսչափ յուսաւորուեցան Եւրոպայի ազգերն ու մեծամեծ յառաջադիմութիւններ ըրին ամեն բանի մէջ :

Նոյն իսկ մեր ազգին վրայ գալով, կրնանք համարձակ ըսել քէ այս արուեստը չըլլար նէ, անշուշտ իր մատենագրութիւնն այ՛ լեզուն այ պիտի կորսուէր. եւ քէ որ այսօրուան օրս արեւելեան ազգաց մէջ ու բոլոր աշխարհիս վրայ գուարքերես համարձակութեամբ կրնայ երեւնայ ու պարծիլ իրրեւ ուսումնասէր եւ յառաջադեմ ժողովուրդ, տպագրութեան արուեստին իր մէջ չափաւորապէս ծաղկած ըլլայն է : Վենետիկոյ, Վեննայի, Կոստանդնուպօլսոյ, Զմիւռնիոյ, Մոսքուայի, Կալկարայի, Թիֆլիզու եւ ուրիշ քանի մը քաղաքաց հայերենագիր տպարանները քէպէտ եւ դեռ ազգին կարօտութեանը համեմատ

գրքեր չեն հաներ, բայց մինչեւ հիմա նորատիպ գրքերուն հետ գնեաւ աւելնալէն կըգուշակուի յայտնապէս որ ազգին ընթերցասիրութեանը նայելով՝ տպագրութիւնը պիտի ծաղկի, տպագրութեան ծաղկելովն այ ընթերցասէրք պիտի շատնան :

Առ այժմ երկու բան կայ որ այս յառաջադիմութեան աւելի յաշողութիւն գտնելուն մեծապէս արգելք կըլլան մէջերնիս. մէկն է գրաբառ լեզուին ուսմանը դեռ ինչպէս որ պէտք է դիւրացած չըլլալէն՝ շատ գրքերու քիչ կարդացուիլը. որ էրէ աշխարհաբառ գրուած ըլլային՝ յայտնի է քէ շատ աւելի կարդացող պիտի ունենային : Մեկայը՝ եղած գրքերուն չափազանց սղօրքիւնը. որով ոչ միայն աղքատները զուրկ կըմնան զիրք եւ օրագիր կարդալու ակնկալութենէն, այլ եւ չափաւոր կարողութեան տէր մարդիկ՝ ընթերցասիրութեան համը առած չըլլալով՝ կըդժուարին այնչափ ստակ տալու եւ մեծահատոր գրքեր գնելու : Այս երկու արգելքին այ դեմ այլ եւ այլ հնարքներ կրնան բանեցուիլ, որոնց վրայ բերես ուրիշ անգամ առիք ունենանք խօսելու :

Յայտնի է որ տպագրութեան արուեստը 1440ին ատենները հնարեց Յովհաննէս Կուրքենպերկ՝ որ Գերմանիոյ Մոգունտիա կամ Մակոնցա (Մայնց) քաղաքը ծնած էր, եւ Սըրասպուրկի մէջ իր գիտը ի գործ դրաւ՝ Փասք եւ Շէֆֆեր անունով երկու ճարտար մարդկանց օգնականութեամբը : Բայց այս արուեստը քանի գնաց կատարելագործուեցաւ, եւ մինչեւ հիմա այ նոր նոր զիւտերով գանազան կատարելութիւններ կառնու՝ մաքրութեան, զիւրութեան, փառաւորութեան, աժեւութեան եւ արագութեան կողմանէ :

Եւրոպայի մեծամեծ տպարաններուն գործունէութիւնը տեսնելու արժանի բան է, մանաւանդ քանի որ շոգեգործիով տպագրութիւնը հնարուած է. այնպէս որ մէկ արագագիր մարդու մը մէկ շարքուան մէջ հազիւ գրել կըցած բանէն՝ մէկ ժամուան մէջ մինչեւ վեց հազար օրինակ կրնայ տպուիլ :

Հոս գրուած պատկերին իրրե բացատրութիւն մը ընելու մտքով՝ կարգաւ մը եւ կարճ խօսքով հասկըցընենք չգիտցողներուն թէ այս նրաշալի արուեստը ինչ կերպով կը բանի : Եւ նախ այս ըսենք որ տպագրութեան գրերը կամ տառերը բաժնեղ գրաձուլին բանն է : Գրերուն նիւթը երեք տեսակ մետաղ է, այսինքն կապար, ծարիր, եւ անագ, մասնաւոր համեմատութեամբ մը իրարու հետ խառնած . այն նիւթէն գրաձուլը կառնու տաք տաք կը լեցընէ կաղապարի մը մէջ, ուր որ տառին պղնձէ մայրը գրուած է, եւ կապարեայ տառը կը բաժնուի՝ քանի մը զծաջափ երկայնութեամբ, մէկ մայրը տառ ձեւացած դէպ ի դուրս . եւ այնպէս հազարաւոր ու բիւրաւոր բազմութեամբ կը բաժնուի ամեն մէկ տառէն :

Տպագիրը կառնու այն տառերը *վեժակ* ըսուած խորշ խորշ տափակ սնտուկի մը եղած *բշխներուն* մէջ կը բաժնէ, ամեն տառ մէյմէկ բշխի մէջ, այսինքն մէկուն մէջ *ա*, մէկային մէջ *բ*, մէկային, եւ այլն : Երբոր գրուածքի մը խօսքերը շարել կուզեն, *գրաշարը* փերակին առջեւ կը կենայ, գրուածքը դիմացը կը դնէ, ձախ ձեռքովը *գրաշարոցը* կը բռնէ, որ երկըրէ քանոնի ձեռով գործիք մըն է՝ երկու կողմի շրթունքը բարձր, եւ աչ ձեռքովը փերակին մէջէն մէկիկ մէկիկ կառնու պէտք եղած տառերը, գրաշարոցին մէջ կը շարէ . այնպէս որ դիմացի ձեռագրին խօսքերը կարգաւ շարուած կը լլան՝ շրջուն դրիւք, որ երբ թղթի վրայ տպուին՝ շիտակ կը լլան : Մէկ տողը լմըննալուն պէս՝ գրաշարը կը սեղմէ շարուածքը, *տողամէջ* ըսուած տափակ կապար մը կը կը բռնընընէ անոր ու երկրորդ տողը կը շարէ, յետոյ երրորդը, չորրորդը, եւ այլն : Գրաշարոցն որ լնցուի, շարուածքը կառնու տափակ տախտըկէ գործիքի մը վրայ կը դնէ որ *պնակիտ* կըսուի, չորս դիէն կը կապէ առասանով որ գրերը

չբաժնը փին . յետոյ բանաքի գլանը կառնու անով շարուածքին վրայէն կանցնի կը սեղընէ . թերեւ կերպով մը բրջած թուղք կը տարածէ վրան, ու վրձինով մը կամաց կամաց կը զարնէ, կամ թէ մամուլէ կանցընէ, եւ այնպէս կը տպուի *սրբագրութեան փորձ* ըսուածը : Մասնաւոր մարդիկ կան *սրբագրիչ* ըսուած՝ որ այն փորձերը կը կարդան, ու մէջի սխալները թղթին լուսանցքը՝ այսինքն եզերքը կը նշանեն . գրաշարն ալ յետոյ այն թղթին վրայ նայելով՝ իր շարուածքը կը շտկէ : Անկէց ետքը *երես բաժնողները* կառնուն այն շարուածքը, ու երկըրէ շրջանակի մը մէջ հաւասարաջափ մեծութեամբ երես երես կը տեղաւորեն՝ տպուելու թղթին կամ գրքին մեծութեանը համեմատ, չորս կամ ութը, տասուերկու կամ տասը վեց երես . որով գիրքն ալ կը լլայ քառածալ, ուրածալ, եւ այլն : Բայց այնպէս կը տեղաւորէ ամեն մէկ երեսն որ երբ ամբողջ թերթը ծալուի՝ երեսները կարգաւ գան իրարու ետեւէ :

Սրբագրութիւնները լմըննալէն ետեւ՝ շարուածքը շրջանակով հանդերձ կը դրուի *մամուլի* մէջ, ու բանաք քսելէն ետքը՝ վրան թերթ մը թուղք կը տարածուի ու կը տպուի, ամեն մէկ թերթին տպուելէն առաջ միշտ բանաք քսելով շարուածքին վրայ :

Տպուած թերթերը չորցընելէն ետեւ կը ծողվեն, թղթակազմ կընեն, եւ կամ այլ եւ այլ գեղեցիկ կազմերով կը կազմեն :

Այս բացատրութիւնը սրջափ ալ համառօտ ըլլայ, յուսանք թէ պատկերին մէջի ձեւերովը բաւական լաւ հասկըցուի, վասն զի աւելի տեղն իտեղը բացատրելու համար երկար ու մանր ստորագրութիւններ ընելու հարկ պիտի ըլլար . մեր միտքը այն չէր, այլ այս հիւանալի արուեստին գործադրութեանը վրայ ընդհանուր գաղափար մը միայն տալ ընթերցողաց :

ԲԱՅԱՏՐԱԻՓԻՆԵՔ ՊԱՏԿԵՐԻՆ

1. Տպարան.
2. Գրաշարք.
3. Գրաշարոց.
4. Տողամէջ.
5. Պնակիտ.
6. Շարուած տող.
7. Ուրածալ մէ., 16 էրես.
8. Թանաքի սեղան.
9. Գլանք եւ քանաք.
10. Մամուլ.

11. Կապար, Անագ, Ծարիր.
12. Չայ խառնուորդ որով տառերը կը բաժնուին.
13. Կապարեայ տառեր.
14. Փորագրուած փայտ.
15. Փայտին վրայ բաժնուած կապար.
16. Երես բաժնողներ.
17. Սրբագրիչք.
18. Կազմարարք.
19. Շոգեգործիով բանող մամուլ.
20. Չանագան գրքեր.

Հ Ա Յ Կ Ա Չ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն

Ս Պ Ե Ր Ե Ի Բ Ա Գ Ր Ա Տ Ո Ւ Ն Ի Ք

Ուստի սեպնականութիւն եղև Տոմին Բագրատունեաց՝ Սպեր հինգերորդ գաւառ Բարձր Հայոց, եւ որչափ եկաց մնաց ընդ տանուտիրական իշխանութեամբ նոցա :

Մեծն Արշակ Պարթեւ պատերազմօք խորտակեալ զՄակեդոնացւոցն իշխանութիւն, որ զԱսորեստան ունէին, նուաճեաց ընդ իւրեաւ զԱսիա, եւ քազաւորեցոյց ի վերայ Հայաստանեայց գեղարայր իւր զՎաղարշակ զբաշն եւ զխոնեմ, տըւեալ նմա սահման գարեւմուտս եւ զհիւսիսակողմանս իւրոյ աշխարհակալութեան . — եւ այն ցորվայր . — « Որչափ միտք քո, ասե, եւ քաջութիւն հասանեն. զի սահմանք քաջաց՝ գեկն իւրեանց. որքան հատանե՛ այնքան ունի : » (Մովս. Խորեն. գիրք Ա., գլ. Ը.) :

Ուստի Վաղարշակ ի տոնմէ Արշակունեաց առաջին քազաւոր կարգեալ Հայոց 149 ամօք յառաջ քան զԲրիտոսս, ետես զերկիր իւր հատեալ ի դրացեաց, կամ զնոսս նեղիջս բնակչաց երկրին իւրոյ. կամեցաւ ընդարձակել զսահման իւր, կամ ընկճելով զնոսս՝ տալ խաղաղութիւն սահմանաց իւրոց :

Քանզի որիշ էր Մակեդոնացւոցն այն պետութեան ճիւղ, որ զՄեաւ ծովուն եզերօք կողմանցն Ասիոյ եւ Երուսիոյ՝ տեղակալեալ ունէին, եւ զուցե տարածեալ ի վեր անդր առ սահմանօք մեծին եւ փոքուն Հայոց՝ գրաւեալ էին աշխարհ ինչ ի բնիկ սահմանացն Հայոց, կամ նեղեալ տազնապէին զնոսս : Ուստի գրէ նա ինքն Խորենացի. « Վազիկա, Պոնդոս, Փոխիգիա, Մամաք, եւ այլք, ոչ զիտելով զհամ պատերազմին Արշակայ, առ Մակեդոնացւոց պետութիւնն զմիաբանութիւն զաշանցն հաստատուն պահէին : » (Գիրք Բ., գլ. Գ.) :

Եւ քանզի քաջն Վաղարշակ ի մեծէն Արշակայ ազատութիւն առեալ էր, եւ սահման հատեալ էր ինքեան « Յարեւմտեայ Ասորոց եւ զՊաղեստին եւ զԱսիայ, եւ զամենայն միջերկրեայս, զԹիւտաչիա ի ծովէն Պոնդոսի մինչեւ ի տեղին՝ ուր Կաւկաս յարեւմտեանն յանգի ծով, եւ զԱտրպատական : » (Գիրք Ա., գլ. Ը.) : Ուստի արին Վաղար-

շակ տեսեալ զայնաժառայ երկիր իւրոյ իշխանութեան նեղեալ, ճշդեալ եւ յապաւեալ ի դրացեաց եւ յօտարաց, կամեցաւ զսահմանս իւր որոշել :

Չօրս զումարէ լիւրոց անտի զորս երեր ընդ իւր, եւ ի քաջաց եւ ի գօրաւորացն երկրին Հայաստանեայց. արշաւե գնայ « Հասանե առ սահմանօքն Խաղտեաց : » (Գիրք Բ., գլ. Գ.) : Եւ այսպէս յաղթութիւն մեծ կանգնեաց Վաղարշակ արքայ ցծովեզերեայս Պոնտոսի, ի վերայ գաւառաց գաւառաց, եւ փակեաց ի ծոց աշխարհակալութեան իւրոյ բաց յայլոց՝ զհատեալ մասունս ի Տայոց աշխարհէն, եւ ի բարձր Հայոց, յորոց մի է Սպեր՝ դրացի Խաղտեաց եւ Եզերայ :

Այս Սպեր՝ զորմէ են բանք մեր աստանօր ի մասնաւորի, է ծագ հայերէն խօսից, այն է աւարտ Հայաստանեայց յարեւմուտս կոյս՝ խտորեալ ի հիւսիս, եւ սահմանակից նմին են Խաղտիք եւ Եզերք :

Չգիտեմք քե յայնժամ ցորչափ տարածեալ ձգէր Սպեր գաւառ. յաշակոյդմն ճորոխս գետոյն եւեթ ձգեալ ելաներ մինչեւ ցԿարին ի հարաւ, եւ անտի իջաներ մինչեւ ի գետսն իջեայս յօգնակաւնութիւն ճորոխայ յարեւելս կոյս, յորս փակին եւ այլ մասնաւոր վիճակք եւ գաւառք փոքունք :

Կամ քե ընդարձակեալ ձգիւր Սպեր եւ անդր եւս քան զճորոխս, եւ փակեր գոնէ զմասն ինչ Խաղտեաց, յորում ընդ Բայբերդոյ են եւ Ստորին դաշտ, եւ տեղին անմատոյց այժմս անուանեալ *եւէտի փարաքէոյ* :

Այլ քանզի սահմանք Հայաստանեայց՝ որպէս յայլ կողմանս՝ նոյնպէս եւ յայս կոյս ջնն քաջ ճշդեալք ի նախնեաց, գայս միայն կարեմք ասել, քե յաշակոյդմն ճորոխայ է Սպեր, ուր կայ աւանն որ այժմս է իսկ տեղի բնակութեան գաւառապետին, զորմէ աւանդէն բնակիչքն լինել « Թագաղիր Քաղաք. » եւ այն պարտ է լինել, զոր Սմբատաւան կոչէ Խորենացին :

Բայց ըստ գօրաւոր լինելոյ Բագրատունեաց՝ ունէին եւ զճախակոյդմն ճորոխայ, ուր տեսաննի

դեռ նշանակք գործածեալ հանքաց. զուցէ անդ եւ Պղնձեվանք, զոր տեսաք ի յիշատակարանս զրոց :

Զիւրդ եւ իցէ, քե աշակողմն ճորխայ միայնակ եւ երէ ձախակողմն նորա համանգամայն՝ է երկիր Սպերոյ, զոր շնորհեաց արին Վաղարշակ հաւատարմին իւրում Շամբայ Բագարատայ : Քանզի Վաղարշակ յորմէ նետէ առաքինանայր ընդ եղբօր իւրում քաշին Արշակայ ի մրցմունս պատերազմաց յՍտորիս, կայր Շամբայ Բագարատ իւր ինքեան հաւատարիմ սպասանարկու : Եւ իբրեւ այնպիսի՝ Վաղարշակ խնդրեալ առեալ էր յեղբօրեն իւրմէ յԱրշակայ զԲագարատ իբրեւ զայր պիտանի. զոր եւ յետոյ իսկ տարաւ ընդ իւր ի պատերազմ ի նախայիշատակեալ տեղիս, յորս երեւի քե զամենայն զպարտիս քաշարութեան եւ վաստակոց եցոյց Բագարատ առ Վաղարշակ . նա եւս առաւել ի տիրապետել անդ իւրում Սպեր գաւառի : Ուստի եւ արին Վաղարշակ ի վարձ ծառայութեան Բագարատայ կրկին ճոխացուցանէ զնա յաւերժական պարգևօք, մի՛ ի դրան արքունի, եւ միւս եւս արտաքոյ. յորս եւ անտէրիւր կարգաւ վայելցցին Բագարատնիք որդւոց յորդիս :

Որ ի դրան արքունի պատիւ եւ պերճութիւն Բագարատայ՝ այսպէս աւանդի ի Մովսիսէ Խորենացոյ .

« Նախ եւ առաջին փոխարեն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորի եւ իմաստնոյ, որ « ի Հրէիցն Շամբայ Բագարատ, տայ նմա իշխանութիւն ազգաւ քաղաղիր լինել Արշակունեաց, « եւ որ ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել յանուն նորա « կոչմամբ Բագարատնի. որ եւ այժմ մեծ նա- « խարարութիւն ի մէջ աշխարհիս : Քանզի այս « Բագարատ նախաձեռն ընծայ ըստ կամաց մա- « տոյց զինքն Վաղարշակայ յառաջ քան զպա- « տերազմն Արշակայ ընդ Մակեդոնացիսն : » Եւ յաւելու . « Եւ սա ի դրան Արքունի : »

Եւ այս, որպէս ինձ բուի, առ զանագանելոյ ի պատուոյն զոր արտաքոյ արքունի դրանն ունեին . ուստի յաւելու քե « Իսկ ի ծայրս հայերեն « խօսից կողմնակալ իշխան բիւրուց եւ հազարաց « յարեւմտից կուսէ. » որ այն ինքեւ երկիրն Սպերոյ : (Գիրք Բ, գլ. Գ) :

Նաեւ ի գլուխն է գրէ. « Նախ եւ առաջին օրի- « նաղրէ քաղաւորն զինքն եւ զտուն իւր, սկիզբն « առնելով ի գլխոյն իւրմէ եւ ի քազէ : Եւ զկոչն- « ցեալն Բագարատ, որ ի Հրէիցն, շնորհակա-

« յօրին նմա վասն յառաջագոյն անձնատուր « ձեռնտուութեան առ քաղաւորն եւ միամտու- « րեանն եւ քաջութեանն, զյառաջասացեալ « Տանուտերական պատիւն ազգին պարգեւելով. « եւ իշխել նմա քազ ի գլուխ զնել քաղաւորին՝ « եւ կոչել Թագաղիր եւ Սպախտ, եւ առանց « ոսկւոյ եւ ականց զկրտսեր մարգարիտն երեք- « տակեան վարսակալ ածել՝ յորժամ յարքունիս « եւ ի տան քաղաւորին շրջիցի : »

Սպաքեն այս ամենայն պատիւ ազգին Բագարատունեաց պարգեւեալ ի Վաղարշակայ՝ ձգեցան որդւոց յորդիս նոցա, եւ ոչ ոք գտաւ բաց յերուանդայ՝ որ առանց քաղաղիր լինելոյ Բագարատունեաց՝ քաղաւորեաց :

Ի սոցանէ եղին զբազում ժամանակս սպարապետք արքունի զօրաց, եւ առաջնորդէին ի պատերազմունս . ոմանք եւս խնամածուք եղնն որդւոց քաղաւորաց : Այլ զանագան պաշտամունք եւ պատիւք տոհմիս երբեք երբեք ամփոփեցան . միայն քաղաղիր առպետութիւն սոցա երբեք ոչ բարձաւ, որպէս եւ ոչ կողմնակալութիւն կամ տանուտիրական պատիւն զոր ունեին ի վերայ Սպերոյ :

Բայց ինձ տարակոյս իմն ընդ առաջ ելանէ : Զի իշխանն Բագարատ յազգէ էր Հրէից, եւ որպէս զօրենս հրէութեան՝ նոյնպէս եւ զազգասիրի ախորժակ ցրագմաղարեան ժամանակս անբերի կայաւ տոհմդ այդ ազգէ յազգ : Սպա առ իմէ զկողմամբք Միշագետաց մերձ ի քաղաւորեալ տեղին երկիր կայուածոց ոչ խնդրեաց ի Վաղարշակայ իշխանն Բագարատ, այլ ընկալաւ զՍպեր, որ բացաձգի յոյժ յոյժ ի Հրէաստանէ . որով եւ նուազ կարէր բարեբարել իւրումն ազգի եւ հայրենոյ : Հնար է կարծել քե ի պատերազմունս Վաղարշակայ զկողմամբքս՝ Բագարատ ի Սպեր քաղում քաջարութիւնս զործեաց, եւ բարենաստոյց արքայն արժանի դատեցաւ տայ նմին ի վարձ գայս գաւառ . զի եւ բաւական գոցի ի ժամանակի պատերազմաց զօրս անտի զուժարելոյ՝ որպէս անկ է Սպարապետի եւ մեծի Նախարարի : Բայց ինձ բուի քե ոչ անխորհրդաբար Բագարատ գայս գաւառ ընտրեաց, եւ յերկիր հետաւոր ձգելով զիւր բազուկ՝ բացատ յիւրոց հայրենեաց, տակաւին ոչ վերջացաւ՝ ոչ ի դիտմանէ առանձին շահասիրութեան իւրոյ եւ օգտի, եւ ոչ յազգասեր պարտեաց : Քանզի ոչ անհաւան եւ ինձ գտաի զոր իմաստասիրէ հետաքնին ոմն հնախոյզ, քե անտեղ Սովիեր յիշատակեալ ի սուրբ գիրս՝

է նոյն ինքն Սպեր այս գաւառ, որոյ ոսկին բարեհամբաւեալ է, եւ անոր դիմէին վաճառականք ի Պաղեստինոյ եւ ի Հրէից՝ բառեալ տանել զոսկի եւ զարծար :

Ապա երկիր մի այսպիսի ցանկալի պարտեր լինել ճամբայ Բագարատայ, յոր շահատիրութիւնն ածեր զայլեայլ վաճառս յերկրէ հեռաստանէ, եւ փոխանակեր ընդ հանքացոյ այդոցիկ. զուցէ եւ տօնավաճառ ի սմա կանգներ. ոչ միայն ճոխութիւն էր երկրին, այլ եւ շահ մեծ բերեր կայուածատեստն : Նա՛ ազգայնոց իւրոց Հրէից ոչ սակաւ տուներ օժանդակութիւն, հանգուցեալ զնոսա ի պանդխտութեան իւրեանց եւ յօտարութեան : Գուցէ եւ այլք ընդ ժամանակս ժամանակս տամբք եւ ընտանեօք եկեալ անոր բնականային, իբրեւ յերկիր՝ ուր ազգակցի իւրեանց իշխանութիւն երեւեր :

Ոչ ինչ կարի տարադէպ իցէ զմտաւ ածել եւ վասն վաճառուցոյ, զի դեռ ի սահմանս նորա քէ եւ խափանեալ, այլ յայտնի նշանակքն նորին տեսանին : Աւանիկ ի Քաղտեաց յորում են կիւմիւշխանաւ եւ Սիւրմենէ, զուցէ այսր ածէին ի բովս ի քաջ գտել, եւ ի վաճառ հանել. որով եւ յանուն տեղոյս զհամբաւի հարեալ էր ոսկին եւ արծար :

Ի սեպհականել անդ Բագարատայ զՍպեր, հարկ լինէր զմտանս յիւրոցն անոր առաքել ի վերակացութիւն եւ ի հարկահանութիւն. այլ եւ զօրս հանել յորժամ պէտքն պանանջիցն. զուցէ եւ զբազումս յազգայնոց իւրոց՝ որք ընդ իւր եկեալ հասեալ էին՝ անոր փոխադրեաց ի բնակութիւն : Եւ զի օրէնք եւս էին յԱրշակունիս՝ զմի եւեր որդի յաշորդ ի գանն բազաւորական պանել առ իւրեանս յարքունիս, իսկ զորդիս երկրորդական կանանց եւ հարձից այլուր փոխադրել : Որպէս յառաջ ըստ կարգելոյ Վաղարշակայ վասն նոցա որոշեցաւ երկիրն Հաշտենից, յետոյ առ Արտաւազդաւ յաւելան Սղիովտի եւ Սոբերանի գաւառքն, յորս փոխադրեալ արքայազունք ունէին երկիր, եւ մասն յարքունի եկամտից, եւ ոռձիկ արքունուստ, եւ անդ ազատօրէնկացեալ մնացեալ բազմանային ի սերունդս : Այս օրէնք զուցէ հասարակեալ էր եւ ի մեծամեծ նախարարս, մանաւանդ ի նոսա՝ որք յարքունի դրան ունէին պաշտամունս, եւ արտաքոյ երկիր սեպհական կայուածոց, որպիսիք ոմանք էին Բագարատունիք :

Ապա ինձ բուի քէ եւ տոնմդ այդ՝ բաց յայնց

որդոց զօրս առնուին ընտրանաւ յառաջին կանանցն որդոց իբրեւ անդրանիկ, զորդիս երկրորդական կանանց եւ զհարձորդիս առաքելն ի Սպեր, առանձին տայով նոցա եկամուտս յերկրէն եւ զեղս կամ աւանս բնակութեան, ուր բազմացեալ սերեցան որդոց յորդիս Բագարատունի ազգաբանութեամբ : Իսկ զօրս պանէին առ իւրեանս, էր առ ի պէտս յաշորդութեան յասպետութիւն, ի բազաղութիւն, ի սպարապետութիւն յարքունիս :

Սյուպէս ուրեմն Բագարատունիք զՍպեր սեպհականեցին, բայց եւ զուցէ ըստ պաշտամանցն հարկելոյ, որպիսի էր սպարապետութիւն նոցա, պարտաւորէին ոչ միայն ի բացուստ ունել երկիր, այլ եւ ի մօտոյ, զի դիւրաւ յաշորդեացէ փոխանորդութիւն զօրաց ի պէտս պանպանութեան, եւ ի յանկարծական արշաւանս բշխամեաց առ ձեռն զօրս կուտել : Ուստի առ Վաղարշակաւ կամ առ յաշորդօք նորա ընկալան ազատութիւն Բագարատունիք մերձ ի բազաւորեալ տունն ունել զայլ երկիր : Զայս ոչ բացայայտ աւանդէ Պատմիչն քաջ, այլ ի բանից ինչ նորա քաջիկ առնումք ի միտ :

Յորժամ էր տուն բազաւորութեան Հայոց տակաւին ի Մծրին, Բագարատունին ենանոս բազակապ սսպետ եւ սպարապետ ամբաստանեալ եղև առ Արշամ, իբր այն քէ ըստ ազգակցութեան եւ ըստ կրօնից մերձաւոր գոյով Հրէից, որպէս եւ տեղեալ իսկ ոչ յոյժ բացաձիգ, կուսակից ոմն է նոցա, եւ վեասակար բազին Հայոց : Արշամ հաստատեալ ի նոյն կարծիս, քէ եւ ոչ ի սպաստ անհիմն, մատնէ զենանոս ի տանջանս, որ եւ եա ի նել անկեալ՝ ազգատոնմիւն հանդերձ յանձն առնու բողոյ զօրէնս հրէութեան : Յետ այնորիկ դարձեալ հաստատեաց Արշամ զենանոս յառաջին պատիւ բազաղութեան եւ սպարապետութեան, բայց ոչ վստանացաւ ի նա ամենայնիւ. հեռացոյց զնա ի Միշագետաց, եւ զվերնակողմանս Հայաստանեայց միայն հաւատաց ի ձեռս նորա : Որով երեւի քէ արգելս եղ տոնմին այնմիկ ջունել շէնս եւ աւանս, եւ բնակիչս յազգայնոց իւրոց ի կողմանս Միշագետաց. եւ նոքա պարտաւորեցան ի վեր անոր ստանալ զերկիր, այն էր երկիրն Բագրեւանդայ : Իսկ իբրեւ փոխադրեցաւ տունն բազաւորական ի Մծրեայ յԱյրարատ, անոր եւս քան զՍպեր տարածեցին զկարուածս եւ զբնակիչս ի Բագրեւանդ, բող զմասնաւոր տեղիս՝ որք երբէք

երբեք պարգևեցան նոցա, որպէս եւ զհարզ հարկն պահանջէր, զի բաւական իցեն ի մօտոյ եւ ի բացուստ զօր զումարել յօգնականութիւն պատերազմի եւ ի պահանորդութիւն աշխարհին :

Իսկ վասն Սպերոյ ոչ ուրեք տեսանեմք նշմարանս՝ թէ ի բաց բարձեալ իցէ ի տանուտիրական իշխանութենէ Բագրատունեաց. այլ միշտ յամենայն աուրս Արշակունեաց ունէին, որպէս եւ յետոյ եւս բազմացեալ եւ տեղակալեալ սոցա՝ վարեցին զիշխանութիւն երկրին :

Երեւի թէ Բագրատունի թագադիրք յարքունիս յաւետ կէին, բայց եւ ոչ ի սպառ յայս բողոքին զերկրին տնտեսութիւն. ինքեանք եւս ըստ պիտոյս պիտոյս գնային ի Սպեր ի բարեկամրգել եւ ի բարգաւաճել, գոնէ յորժամ ի դրացի բնակչաց վտանգէր երկիրն : Որպէս ի մահուան Սանատրկոյ՝ Սմբատ Բիրատեան թագադիր՝ ընտանեօք իւրովք գտաւ ի Սպեր ի շէնն Սմբատուան, որպէս գրէ Խորենացին ի գիրս Բ, ի գլ. ԼԷ .

« Լուր առնելով դայեկի նորա Սմբատայ որդոյ
 « Բիրատայ Բագրատունեոյ ի Սպեր գաւառի,
 « ի շէնն Սմբատուանի... առեալ զերկուս դըս-
 « տերս իւր զՍմբատանոյն եւ զՍմբատուրնի,
 « նստուցանէ ի Բայբերդի, արս քաջս բողոքով
 « ի վերայ ամրոցին... եւ ինքն կնաւ իւրով եւ
 « սակաւ արամբք գայ անցանէ ի խնդիր ման-
 « կանն Արտաշիսի : »

Իբրեւ թագաւորութիւնն Արշակունեաց յերկուս հերձաւ, եւ ի բաժնի Յունաց նստեր Արշակ, որպէս այլ ամենայն նախարարք մեր բողին լքին զամենայն երկիրն զօր ունէին ի բաժնի Պարսից, եւ անցին յարեցան յԱրշակ՝ որ նստեր յեկեղեաց, նոյնպէս գուցէ եւ Բագրատունիք եկին ի Սպեր, բողեալ զԲագրեանդ. նա զի Պարսիկք յարքունիս գրաւեցին զկայուածս նախարարացն փախուցելոց :

Ի նմին ժամանակի սպարապետ էր Արշակայ

Սահակ սպաետ Բագրատունի, որ եւ ըստ նախնեաց իւրոց պայագատ իշխան եւ հրամանատար Սպերոյ : Արշակայ պատճառանս գտեալ բշնամանաւոյ ընդ Սահակայ, զգրգուեաց զբնակիչս Սպերոյ՝ կանգնել վասն նորա բողոքաւոր. զի գուցէ ինքնին հանել զնա ի տանուտիրական իշխանութենէ՝ չէր բաւական, բողոքով նոցա հասանիցէ իւրում դիտմանն :

« Ապա յայնժամ եղև քսութիւն սուտ զմանե
 « յազգականաց իւրոց ի Սպեր գաւառէ : » (Գիրք Գ,
 գլ. ԽԳ :) Քանզի տեսեալ Սահակայ զազգայինս իւր յարուցեալ յիւր վերայ, եւ զբազաւորական տունն բշնամի ինքեան, փախուցեալ մեկնեցաւ ի բաժնէ Յունաց ի կողմն Պարսից առ Խօսրով, յորմէ ընկալեալ եղև ամենայն պատուով, եւ ոչ միայն սպարապետ կարգեցաւ, այլ եւ դարձուցան առ նա ամենայն կայուածք որ ի Բագրեանդ գաւառի, հանդերձ այլ եւս աւանօք եւ ագարակօք յայնոցիկ ժառանգութենէ՝ որք առ Արշակայ զնացեալ մնացեալ էին ի բաժնի Յունաց : Իսկ թէ յայնմ հետէ ո՞րք Արշակայ եկաց սպարապետ, կամ իշխանի վերայ երկրին Սպերոյ, չիք յիշատակեալ ինչ. բայց յայտ է թէ գոնէ իշխանութիւն Սպերոյ անց յայլ ոք երեւելի ի Բագրատունեաց : Նա զի եւ թագաւորութիւնդ այդ ի մահուան Արշակայ ի սպառ անհետացաւ. որպէս եւ յետոյ որ ի բաժնի Պարսից առկայծեալն վառէր՝ եւ այն շիջաւ. որով եւ թագադիր պատիւ եւ սպարապետութիւն ի տանէ Բագրատունեաց բարձան : Յայնմ հետէ չկայր այլ եւս հարկ բնականաւոյ ի Բագրեանդ. ուստի բողին լքին ի սպառ զնա, եւ զնացեալ ի Սպեր ամենայնիւ զբնակութիւն հաստատեցին, եւ եմին բարեւաւ վիճակի գտան հոգածու :

ՊՕՂՈՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ :

(Աւարտն յառաջակայ ամսաբերքին :)

ՅՈՎԱԿԻՄ ԷՄԻՆ ԵՒ ԵԴՄՈՆՏ ՊԵՐԷ :

Անգղիոյ քաղաքագետ եւ պերճախօս մեծամեծներուն մէջ անուանի է Էտմընտ Պըրք ատենարանը որ ծնած էր Տուպլին Իռլանտայի մայրաքաղաքը 1750ին : Պատիկուց Լոնտրա եկած, եւ փաստարանութեան ետեւ եղած ըլլալով՝ գանազան գրուածքներ հանեց, ու քիչ ատենէն համբար մեծցաւ իբրեւ փիլիսոփայ եւ քաղաքագետ մարդ : Անգղիոյ խորհրդարանին անդամ ընտրուելէն ետեւ՝ հակառակորդաց կողմը անցաւ, Անգղիոյ տերութեան դէմ Ամերիկացոց ձեռնտու եղաւ, եւ զարմանալի ճարտասանութեամբ դէմ կեցաւ Արեւելեան Հնդկաստանի Հասքինկս կուսակալին, որ իւր գորութեանը վրայ վատահացած՝ շատ բռնութիւններ կրեցեր նոն : 1790ին Գաղղիոյ մէջ պատահած մեծ խռովութեանը սաստիկ դէմ կեցաւ, եւ շատ մը ճառեր ու գրուածքներ հրատարակեց, որոնց մէջ գլխաւորն է « Խորհրդածութիւնք ի վերայ Յեղափոխութեան Գաղղիոյ » ըսուածը, որ շատ մեծ տպաւորութիւն ըրաւ նախ Անգղիոյ եւ յետոյ բոլոր Եւրոպայի վրայ : Պըրքի գրուածոց մեծ մասը հրատարակուելուն պէս գաղղիարէն ալ բարգմանուեցան . բոլոր գրուածքները 16 հատորի կրհասնին : Ինքը մեռաւ Պիքքընսֆիլտ քաղաքը 1797ին :

Արդ այս երեւելի անձը մերագնեայ Էմինեան Պ. Յովսէփին վրայ պատուաւոր յիշատակութիւն մը ըրած ըլլալով իր գրուածքներէն մեկուն մէջ, արժան կրհամարինք անոր եւ ուրիշ Անգղիացոց խօսքերուն հայերէն բարգմանութիւնը դնել նոս իբրեւ ազգային տեղեկութիւն :

Պըրքին գրուածքը հրատարակող Անգղիացին ձեյմս Փրայլըր՝ այս ծանօթութիւնը կաւելցրնէ Յովսէփ Էմինեանին՝ եւ Պըրքին անոր հետ ունեցած յարաբերութեանը վրայ .

« Այն ատենները Պ. Պըրք դիպուածով մը Սենթ-ձեյմսի պարտիզին մէջ ճանչորութիւն ըրաւ գործունեայ ու կարգէ դուրս զարմանալի մարդու մը հետ որ քեպտ եւ բնիկ արեւելցի ըլլալովը Անգղիացոցմէ : շատ բարեկամութիւն մը պիտի չսպասէր, սակայն այնպիսի կերպով մը առջեւ ելաւ, եւ այնպէս իւր վիճակէն վեր իմաստութեամբ խօսեցաւ հետն որ մեկէն բարեկամացաւ անոր : Թէ որ բաղդը այս մարդուն քիչ մը աւելի

օգնած ըլլար, կրնար անշուշտ մեծանուն մարդկանց մեկն ըլլալ, ինչպէս արդէն հիմալուան մարդկանց մէջ շատ համարձակ կերեւար : Պ. Գուլիէլմոս ձօնս այսպէս կըզրէ անոր համար (մայիս, 1786) առ Պ. Յովհաննէս Մաքֆերսըն, երրորդ ղեռ անիկայ Հնդկաստանի ընդհանուր կուսակալն էր . « Էմինին վրայ ունեցած խնամոցը համար արդէն շնորհակալ եղայ ձեզի . կաղաչեմ ասկեց ետքն ալ նոյն խնամքը անպակաս ընէք. Անգղիոյ մէջ ալ շատ մարդ կայ որ շնորհակալ պիտի ըլլան ձեզի : Էմին այնպիսի ճարտար մարդ մըն է որ մեկը որչափ մեծ պաշտօն ալ տայ ձեռքը, անիկայ աւելի լաւ կրհամարի պատերազմին սաստկացած ու վտանգաւոր տեղը մտնելը : »

Լորտ Թէյնմաուր, Պ. Գուլիէլմոս ձօնսին վրայ գրուած յիշատակարանին մէջ, Էմինին կենացը վրայ յաջորդ համառօտ տեղեկութիւնը կուտայ .

« Քիչ մարդ եղած է որ Պ. Գուլիէլմոս ձօնսին յիշատակած Էմին անունով մարդուն պէս տեսակ տեսակ փորձանքներու հանդիպած ըլլայ : Էմինը Պարսկաստանի Համառան քաղաքը ծնած էր հայ ծնողացմէ. մանկութեան ատենը մեծամեծ բշուառութիւններ քաշեց . հազիւ քէ պատանկութեան տարիքը մտեր էր, հօրը եւ աղքատացած ընտանեացը հետ Կալկարա գնաց : Հոն առիբ ունեցաւ տեսնելու քէ Եւրոպացիք Ասիացոցմէ սրջափ աւելի յառաջացեալ են զինուորութեան, արուեստից ու գիտութեանց մէջ, իրեն ալ սաստիկ փափագ մը եկաւ այն գիտութիւններուն տեղեակ ըլլալու. միտքը դրաւ որ ինչ կուզէ ըլլայ՝ դէպ ի Անգղիա ճանապարհորդութիւն մը ընէ : Հայրը երկար ատեն իրեն դէմ կենալէն ետեւ վերջապէս ստիպուեցաւ զիջանելու . Էմին ալ միտքը դրածը կատարելու համար այս գեղեցիկ հնարքը բանեցուց, որ բոլոր ճամբորդութեան ատենը Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութեան նաւերէն մեկուն մէջ հասարակ նաւավարի պէս աշխատեցաւ : Անգղիա հասածին պէս, առանց ամենեւին ատեն կորսնցընելու՝ միտքը դրած գիտութիւններուն ետեւ եղաւ անյազարար . բայց վախճանին հասանելու չափ բաւական ստակ ջուրնեալով՝ քիչ մը ատեն ետ մնաց, եւ ապրուստը ճա-

րելու համար հարկադրեցաւ ընտանեկան զբաղմունքներու եւ աշխատալի պաշտօններու պարապիլ : Բազոր յաջողեցաւ որ երբ յուսահատելու մօտէր՝ դիպուածով մը Նորրհրմպըրլէնտի դքսին, յետոյ ուրիշ ազնուական ու հարուստ պարօններու հետ ճանչորեցաւ եւ անոնց օգնականութեամբ փափագանացը հասաւ :

« Էմինին խելքը միտքը այն էր որ զինաշարժութիւն սովորի, յուսալով քեանով իր նախնեաց երկրին մէկ մասն ու կրօնքը Պարսից ձեռքէն ազատէ : Գերմանիոյ մէջ Բրուսիացոց ու Սեզդիացոց բանակներուն ծառայելէն վերջը, ճար մը գտաւ ինքզինքը Հայաստանի լեռները ձգելու, Վրաստանի Հերակլ բազաւորին ծառայելու, եւ իւր հայրենակցաց սրտին մէջ աստուածաբաշտութեան եռանդը եւ պատերազմական քաջութիւնը վառելու համար : Մեծ ցաւ եղաւ իրեն երբ տեսաւ որ այնչափ դժուարութեամբ ձեռք գարկած գործը ստրկի պակասութեան պատճառաւ պարապ պիտի ելլէր. ուստի յուսահատեալ հարկադրեցաւ նորէն Սեզդիա դառնալու : Հոն քեպտաւ եւ մեկուն մեկալին օգնութեամբը ապրեցաւ, բայց իւր պաշտպաններուն ձեռնառութեամբը ու յանձնարարութիւններովը վերջապէս կրցաւ Ռուսաստան երթալ, անկէց ալ պէս պէս տատապանաց եւ արգելքներու իւր քաջասրտութեամբը եւ համբերութեամբը յաղթելով գնաց Վրաստանի մայրաքաղաքը Թիֆլիզ : Այն երկրին ու Հայաստանի լեռներուն մէջ ուրը տարի բափառական պտրտելէն եւ շատ մը վտանգներէ, բշուառութիւններէ անցնելէն ետքը՝ հարկադրեցաւ իւր ցնորական խորհուրդէն ետ կենալ, եւ իւր հօրը տունը Կալկարա դարձաւ : Բայց միշտ իր դիտաւորութիւնը կատարելու փափաքով եւ բնաւ չվախնալով զլիսէն անցած վտանգներէն ու դժուարութիւններէն, երրորդ անգամ մըն ալ փորձեց միտքը դրածը ի գործ դնելու, եւ գնաց Պարսկաստան. բայց այն անգամ ալ յոյսը պարապի ելլելով՝ նորէն Կալկարա դարձաւ :

« Էմին այն մարզն էր ուրեմն որ հետ զինտէ նաւապար, բեռնակիր, ծառայ եղաւ. ողորմութեամբ ապրեցաւ, ազնուականաց ընկերութեանը մէջ մտաւ, իշխաններէ ու բազաւորներէ պաշտպանութիւն գտաւ. մեծամեծ բշուառութեանց մէջ ալ զիտցաւ իւր պատիւը, սրտի անկեղծութիւնը, Աստուծոյ նախախնամութեանը վրայ ունեցած վստահութիւնը, եւ քրիստոնէութեան սկզբանց վրայ հաստատուն սէրը պահել, որոնց

մէջ ինքը մեծցած էր : Կալկարա բնակած ատենը իր կենացը մէջ զլիսէն անցած դիպուածներուն պատմութիւնը հրատարակեց. այս պատմութիւնը Պ. Գուլիելմոս ձօնա հաճեցաւ աչքէ անցընել, եւ տառերու սխալները սրբագրեց՝ առանց ոճին դպչելու : »

Էմինը Նորրհրմպըրլէնտի դքսին առջեւ ելլելէն առաջ եղմոնա Պըրքին հետ տեսնուեցաւ, որուն ինչպէս որ ըսինք՝ հանդիպել էր պարտիզին մէջ : Ինչ մը ատեն խօսակցելէն վերջը Պ. Պըրք զինքը իւր տունը հրաւիրեց : Էմին չզիտնալով քե զինքը այնպիսի քաղաքավար կերպով, տուն հրաւիրողը ո՞վ է՝ ծղաչեց որ շնորհք ընէ, անունը իրեն յայտնէ. պատասխան տուաւ Պ. Պըրք անուշութեամբ մը ու ըսաւ. « Ծառաներնուդ անունն է եղմոնա Պըրք, ես ալ ձեզի պէս իմ հօրս քովէն փախստական որդի եմ : » Այս ըսելով Էմինին կէսօսկի մը տուաւ ու ըսաւ. « Իմ պատուոյս վրայ կըսեմ, հիմակուան ունեցածս այսչափ է միայն. խնդրեմ որ ընդունիք : »

Երկրորդ օրը Պ. Պըրք Էմինին այցելութեան գնաց, եւ խորհուրդ տուաւ իրեն քե որ գրքերը պէտք է կարգայ : Յետոյ առաւ զինքը իւր ազգական Պ. Գուլիելմոս Պըրքին տարաւ. եւ մինչեւ երեսուն տարի չմոռցաւ Էմին այն երկու անձանցմէ տեսած բարիքները :

Պ. Պըրքին հետ ճանչորութիւն ընելէն ետեւ, Էմին քիչ մը մոռցաւ իւր կարօտութիւնը, եւ Սեզդիա երթալու նպատակին հասնելու յոյսը օրէ օր կըմքրնար :

Էմին կըսէ քե « Պ. Պըրք քե որ զիս ատեն ատեն չմխիբարէր, բոլորովին յուսահատութեան մէջ կլինայի. » բայց բարեկամը միշտ խորհուրդ կուտայ եղեր իրեն որ յոյսը Աստուծոյ վրայ դնէ, եւ օր չէր ըլլար որ Էմինը տեսնելու չերթար : Նոյն ատենը գրքեր ալ կըշարադրէր. առաջին գրուածքը յետին յօրտ Պօլինպրօքին նամակին հետեւութիւն մըն էր, իսկ երկրորդը « Յաղագս Վսեմին եւ Գեղեցկի » ըսուած ճառ մը : Բոլոր այս պատմութիւնը վերջին աստիճանի նշանաւոր է այն մարդասիրական ու վեհանձնական հոգւոյն համար որ մեր (Սեզդիացի) ազգին պարծանք եղող առաքինի մարդուն յատկութիւնն է :

Անկէց շատ տարի ետքը Էմինին համար Հընդկաստանի մէջ շահաւետ վիճակ մը գտնելու մտքով՝ Պ. Պըրք անոր գրած նամակին հետեւեալ պատասխանը գրեց .

« Առ Յովսէփ Էմին, ի Կաղկարա :

« Սիրեցեալդ իմ եւ վաղեմի բարեկամ,

« Իրաւամբ կըմեղադրէք զիս որ ձեր գրերուն կանոնաւոր կերպով չբաւատասխանեցի . բայց վստան եղիք որ ոչ կողակիցս եւ ոչ ես չենք մոռցած զձեզ, որդիս ալ իր բարեկամական ողջոյնը չմոռցաւ ընելու ձեզի . անկեց ի գառ կըլսնորք որ զինքն ալ ձեր նին բարեկամներուն կարգը համարիք, քեպէտ եւ զինքը տղայութեան ատենը միայն կըճանչնար :

« Հնդկաստանի մէջ ոչ երբէք մեծ գործ մը ունեցեր եմ : Անգամ մը յորտ Գլայլ միտքը դրաւ քե ինծի երախտապարտ է՝ իրեն արդարացի ծանայութիւն մը ընելուս համար : Իւր ինծի ցուցուցած բարեկամական յօժարութիւնը ասոր միայն գործածեցի . աղաչեցի իրեն որ հրամանացը համար լաւ գինուորական տեղ մը գտնէ : Այս բանս 1772ին պատահեցաւ : Ստոյգ զիտեմ որ նամակիս պատասխանը գրած է . բայց կարծեմ քե այն ատենի իշխանութեան մէջ գտնուող անձանց հետ աղէկ չէր . անկեց ի վեր Հնդկաստանի ներքին եւ արտաքին կառավարիչներէն մէկն ալ չէղաւ որ ինծի հետ մասնաւոր բարեկամութիւն ընէ . գուցէ մէջերէն ոմանք գտնուին որ հետս աղէկ ալ չեն : Հնդկաստանի բարեկարգութեան համար խորհրդարանին մէջ ունեցած զբազմունքներս բնականապէս շատ հաճոյ պիտի չըլլան անոնց, որոնց կառավարութեան պակասութիւնները շտկելը ինծի կիլնար : Իմ բարեկամներս նեղութիւն կրեցին, եւ ես ալ բան մը չվաստեցիկեցայ . եւ սակայն աշխատանքիս աղէկ փոխարէն մը եղած կըլլար՝ քե որ կարենայի Անգլիոյ տերութեան Հնդկաստանցւոց վրայ դրած հարկը քիչ մը քերէցընել :

« Իսկ դուք, սիրելի բարեկամ, շատ տեղ շատ փորձանքներու հանդիպէք էք . հիմա որ ձերացար՝ պէտք է քիչ մը հանգչիք : Ուրախ եմ որ բարի հօր մը ընտանեկան հաճոյքը եւ մարտը խղճմտանքի մը

մխիբարութիւնը փնտռեցիք ու գտար . անկեց դուրս ամեն բան աստիճանայ բարիք է :

« Քանի որ մեզմէ բաժնուեցար՝ շատ փոփոխութիւններ եղան նոս : Ձեր բարեկամ Նորբընմպըրլենտի դուրսը մեռաւ . Մոնրակ տիկինը տակաւին ողջ է . երբոր զինքը տեսնեմ՝ զձեզ միտքը պիտի ձգեմ : Ռարիշ շատ փոփոխութիւններ ալ պատահեցան ձեզի հետ ճանչնորութիւն ընելէս ի վեր : Ձեզ Սենրձեյմսի պարտիզին մէջ տեսած օրս որն մտքէն կանցներ քե ատենով այս տերութիւնը Հնդկաստանի մեծ մասին պիտի տիրապետէ : Բայց տերութիւնները կըկանգնին ու կըկործանին . կայսերք գերի կիլնան ու կըկորնան . կայսերութիւնը ծախսու հանողները կայսերութեան կընասնին : Սակայն մենք ողջ ենք եւ բաւական խելք ունինք մեծամեծ արկածներու մէջ ալ մասնաւոր կերպով մխիբարուելու . եւ որովհետեւ մեծերը՝ որոնց համար այս բաներս եղած կերեւեան՝ ստուցմէ բան մը չեն շահիր, ուրիշները պիտի նային որ օգուտ մը քաղեն : Դուք շատ մը ազնուական մտածմունքներու էտէտէ եղար ու չհասար . բայց հիմա ասելի լաւ էք՝ բան քե ինչ որ պիտի ըլլայիք էք յաջողութիւն գտնիք . վասն զի դուք պատուաւոր, եւ ասելի լաւ բան՝ երջանիկ մասնաւոր մարդ մըն էք : Հաւատացէք որ էք առիթ մը գտնեմ՝ զձեզ չեմ մոռնար : Որդիս եւ տիկինս կաղաչեն որ զիրենք մտքերնեղ չհանէք :

« Խնդրելով որ ընդունիք իմ մեծարանքս եւ սիրոյ ողջոյնս, մնամ, ազնիւ եւ վաղեմի բարեկամ ,

« Խոնարճ եւ հաւատարիմ ծառայ ձեր
ԵՏՄԸՆՏ ՊԸՐԲ :

« 29 մարտի 1789 : »

Թարգմանեաց լանդիականէ
ՍՏԵՓԱՆ ՊԱՆՍՍՈՆԵԱՆ
Այ. Արեւ. Բազմ. Վարժարանին :

ՀՍԿՍՁՈՒՆՔ ԻՆՆԵՒՏԱՄՆԵՐՈՐԴԻ ԳՄՐՈՒՍ

(Շարայարութիւն՝ .)

Առ քաղաքորութեամբն Ռուբինեանց ի Կիլիկիա յուովք ի նոցանէ առ անի արշաւանաց սուլտանացն Եգիպտոսի որ մեծապէս վտանգէին զհատուածս լատին ազգաց յԱսորիս, հայցեցին զօգնականութիւն պապից, որ չզանդաղէին երբէք բողոք հարկանել ի նպաստ քրիստոնէիցն Արեւե-

LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE AU XIXe SIÈCLE.

(Suite. ¹)

A l'époque de la domination des rois roupiéniens de Cilicie, plusieurs de ces princes, redoutant les attaques des sultans d'Égypte, déjà fatales aux colonies latines de la Syrie, implorèrent l'appui des papes, qui ne cessaient d'élever la voix en faveur des chrétiens d'Orient, même lorsque l'ardeur pour les croisades fut éteinte,

¹ Տես թիւ Է, էջ 182 :

¹ Voir le numéro de juillet, page 182.

լից՝ եւս եւ յետ շիջանելոյ եռանդեան խաջակիր զօրաց, եւ միաբանեցան իմն ընդ արոոոյն Հոովմայ. այս ոչ ընդ երկար տեսցին այսպիսի փորձք միաբանութեան. եւ Հայք բեպեա եւ ոչ այնչափ զարշէին ի Լատինացոցն որչափ ի Յունաց, սակայն կացին մնացին անշատք ի նոցանե :

Ի կրկին կուսակցութիւնս բաժաներ յայնժամ ազգն. բնակեալքն ի Կիլիկիա՝ հուպ առ խաջակիրսն՝ յար ընդ նոսա կայով, նոցուն սովորութեանցն եւ հանդերձից, լեզուի, ասպետական կարգաց, կաշուածական իշխանութեան, եւ եկեղեցական պաշտամանց անգամ լինէին նմանողք : Գլուխ այսմ կուսակցութեան, որպէս ի նորին իսկ գրուածոցն յայտ է՝ մարքիմք համարել զսուրբն Ներսէս Լամբրոնացի արքեպիսկոպոս Տարսնի, որ եւ մի է լիմաստնոց անտի Հարց Հայաստանայց եկեղեցոյ, եւ արեանառու քազաւորացն Ռուբինեանց՝ ի վերջ կոյս յօ դարուն :

Սա ի գրուածս իւր, յորս գտանի եւ հետաքնին իմն նկարագիր բարուց Փրանկացն յԱսորիս, խնամով իմն զովարանե գԼատինս, է երբէք զի եւ զիւր հայրենակիցսն ապարանե : եւ զայս կուսակցութիւն մարքի Հայկագունս արեւմտեայս անուանել : Իսկ ի գաւառս արեւելից ամենեւին զհակառակն էր տեսանել. զի անդ մեծա ուժգնութեամբ հերքեալ լինէր ամենայն փոխանակութիւն ազգայնոցն սովորութեանց եւ վարդապետութեանց ընդ լատինականացն :

Սուրբն Ներսէս ամբաստանեալ ի նոցունց՝ հարկեցաւ անբասիր զանձն առնել առաջի Լեւոնի Բ արքայի երկայնածիգ նամակաւ պատասխանուոյ, որ եւ անկորուստ հասեալ կայ մինչեւ ցմեր ժամանակս : Սյս կրկին ներհական կուսակցութիւնք գտանին եւ յաւուրս մեր. միովն սակաւք ոմանք ի Հայոց բերին ի Լատինացոցն եկեղեցի եւ հաղորդակից են Հոովմայ, այն իսկ են միաբանեալ (կարովիկ) Հայք. միսովն մեծ մասն ազգին ձգի յարեւելեանն եկեղեցի եւ անմեկին կայ յարոոոյն Էջմիածնի, եւ սորա են Գրիգորեանքն (Լուսաւորջականք) :

Յերկուս հիմնական խնդիրս հեռանան սորա ի դաւանութենէ հոովմեականին եկեղեցոյ եւ ի յունականն մերձենան. քանզի զերրորդ անձն երրորդութեան դաւանին ելումն ի Հօրէ միայնոյ, եւ ջնաւանին ըստ Լատինացոց հանգանակին *եւ յորդոյ* ասել, յաւելուած եկամուտ զայն համարելով ի բնագիր սրբոյ աւետարանին Յովհաննոս : Երկրորդ խնդիրն է զվիճակ հոգւոց յետ մահու

et firent acte d'adhésion au siège de Rome; mais ces tentatives de rapprochement n'eurent pas de résultats durables, et les Arméniens, sans avoir contre les Latins cette répulsion qu'ils entretenaient à l'égard des Grecs, persistèrent dans leur communion séparée.

Deux tendances partageaient alors la nation; ceux qui habitaient la Cilicie, dans le voisinage des croisés, sans cesse en rapport avec eux, s'attachaient à les imiter en tout, mœurs, costume, langage, institutions chevaleresques, hiérarchie féodale, et jusqu'aux cérémonies du culte. Le représentant de cette tendance, celui qui nous l'a fait le mieux connaître, est l'un des plus savants Pères de l'Église arménienne, saint Nersès de Lampron, archevêque de Tarse, issu du sang royal des Roupéniens, lequel vivait dans la seconde moitié du XIIe siècle.

Dans ses écrits, qui contiennent une curieuse peinture de la société franke dans la Syrie, il ne manque jamais de glorifier les Latins, même au détriment de ses compatriotes : ce parti est celui qu'on pourrait appeler des Arméniens occidentaux. Dans les provinces de l'est régnait un ordre d'idées tout contraire. Là était le foyer d'une résistance très-vive contre la substitution des dogmes et des usages des Latins aux usages et aux dogmes nationaux.

Saint Nersès, accusé de favoriser ces innovations, fut forcé de se justifier auprès du roi Léon II par une longue apologie qu'il lui adressa sous forme de lettre, et qui est parvenue jusqu'à nous. Ces deux points de vue tout opposés subsistent encore de nos jours : l'un qui incline une fraction des Arméniens vers l'Église latine et les met en communion avec Rome : ce sont les Arméniens unis; l'autre qui entraîne le reste de la nation vers l'Église orientale et la rattache au patriarcat d'Edchmiadzine : ce sont les Arméniens grégoriens.

Il y a dans la croyance de ces derniers deux points fondamentaux où elle s'éloigne de la foi de l'Église romaine pour se rapprocher de celle des Grecs. Elle admet que la troisième personne de la Trinité procède du Père seulement et désavoue le *Filioque* du symbole latin, comme une addition faite après coup au texte de l'évangéliste saint Jean. Le second point est relatif à l'état des âmes après la mort. Les Arméniens n'ont

մարմնոցն : Հայք ոչ ընդունին զմաքրարան՝ ըստ հոռոմեական առման բառիդ, եւ ձայնդ քաւարան կամ վայր քաւութեան ի նոյն միտս՝ նորաձեւութիւն իմն է ի նոցա լեզուին :

Մի ոմն ի գաղղիացի մատենագրաց՝ հրատարակեալ ի հերուն յորագրի աստ յոյժ վայելչապես եւ մեծաւ հմտութեամբ զվարդապետութիւնսն արեւելեան եկեղեցոյ՝, եցոյց զի այն եկեղեցի (ուստի եւ Հայոցն որ միաձայն է ընդ նմա յայսմ մասին) համարի թէ գոյ անցողական իմն տեղի յորում հոգիք արդարոց եւ մեղաւորաց առ հասարակ սպասեալ մնան յարութեան վերջնոյ աուրն, եւ թէ յոր միտս պատուիրիցէ կենդանեացն աղօթս վասն մեռելոց մատուցանել : Յաւելից եւ ես ասել զի Հայաստանեայցն եկեղեցի ստեպ եւս պատուիրէ աղօթել վասն ննջեցելոց, եւ երկրորդ աուրք հանդիսական տօնից, Ծննդեան, Զատիկի, Պայծառակերպութեան, Վերափոխման, Վերացման Խաչին, սամմանեալք են ի յիշատակ հաւատացելոց ննջեցելոց² :

Բայց որ հեռագոյնս անջատեն զՀայս յարեւմտեան եկեղեցոյ՝ է խնդիր գերագահութեան արքողոյն Հռոմայ : Մեծարել մեծարեն զարքուակայ եկեղեցոյն այնորիկ իրրեւ գլխորդ առաքելապետին Պետրոսի եւ զժառանգորդ միոյ ի գերագոյն արքողոց քրիստոնէութեան. սակայն խորշին մերժին ի վարդապետական եւ յեկեղեցական իրաւասութենէ նորա, եւ պանծան ինքնագլուխ իշխանութեամբ կարողիկոսին իւրեանց, յորմէ հետէ յաջարդք սրբոյ Լուսաւորչին ի վերջին ամաց հետէ չորրորդի դարուն դադարեցին ի գնալոյ առ եպիսկոպոսն Կեսարիոյ եւ ի նմանէ առնուլ զձեռնադրութիւն : եւ ոչ կրօնական եւեր է խնդիրս այս, այլ խառն եւ ի հայրենասէր նախանձաւորութենէ, որով խորշին յամենայնէ որ նուագութիւն ինչ ազգութեանն իւրեանց ածիցէ :

¹ Պ. Տեփրէ, *Արեւելեան եկեղեցի*, ի բերրին դեկտ. 1, (Հանդես երկրօցունց Աշխարհաց) յամի 1855 :

² են եւ այլ եւս խնդիրք, բայց ծիսականք եւեր, որովք յուսաւորչական Հայքն խորին ի Լատինացոց. գոր օրինակ է հազորդութիւնն ընդ կրկին տեսակօք, անապակ զինեաւ մատուցանել զպատարագ եւ ոչ ջրախառն զինով, տօնել զտօն ծննդեանն Քրիստոսի ի 6 յունուարի ընդ Աստուածայայտութեան, եւ ոչ ի 25 դեկտեմբերի: Գիտել արժան է եւ զայս ինչ, զի Հայք եւս ըստ օրինակի Ռուսաց եւ այլոց արեւելեան ազգաց՝ յուրեան տոմարան վարին. վասն որոյ եւ տօնք նոցա սչ ի նոյն աուրս հանդիպին յորս եւ յատինականք :

pas de purgatoire dans le sens catholique de ce mot, et l'expression *kavarán*, lieu d'expiation, est dans ce sens un néologisme dans leur langue.

Un écrivain, qui a présenté ici dernièrement, avec autant de convenance que de savoir, un exposé des doctrines de l'Église orientale¹, a montré que cette église (et par conséquent les Arméniens d'accord avec elle sur ce point) admet un lieu de transition où les âmes des bons, comme celles des méchants, attendent la résurrection du jugement dernier, et dans quelle intention elle prescrit les prières des vivants pour les morts. J'ajouterai que l'Église arménienne recommande la fréquence de ces prières et que le lendemain des fêtes solennelles, Nativité, Pâques, Transfiguration, Assomption, Exaltation de la Croix, est marqué dans la liturgie comme consacré à la mémoire des fidèles qui sont morts dans la foi².

Mais la question qui sépare le plus profondément les Arméniens de l'Église occidentale est celle de la suprématie du siège de Rome. Tout en vénérant dans le chef de cette église le successeur de saint Pierre, du premier des apôtres, le titulaire de l'un des plus grands sièges de la chrétienté, ils déclinent sa juridiction dogmatique disciplinaire, en revendiquant pour leur catholico l'indépendance que les héritiers de saint Grégoire l'Illuminateur ont toujours affectée, depuis que vers la fin du ive siècle ils ont cessé d'aller demander l'investiture de leur dignité à l'évêque de Césarée. Cette question n'est pas simplement religieuse, elle s'est compliquée des susceptibilités d'un patriotisme jaloux de tout ce qui peut sembler porter atteinte à la nationalité.

¹ M. Desprez, *l'Église d'Orient*, dans la livraison du 1er décembre (*Revue des Deux-Mondes*) 1853.

² Il y a quelques autres points, mais de discipline ou rituels seulement, sur lesquels les Arméniens grégoriens sont séparés de l'Église latine, comme la communion sous les deux espèces, l'usage de ne verser à la messe que du vin dans le calice, au lieu d'employer le vin et l'eau, la célébration de la fête de la Nativité, le 6 janvier, avec l'Épiphanie, au lieu de la faire le 25 décembre. Il faut remarquer qu'ayant conservé le calendrier julien ainsi que les Russes et toutes les nations chrétiennes de l'Orient, leurs solennités religieuses tombent à des époques de l'année différentes de celles où elles se rencontrent dans l'Église latine.

Եւ զի արդ եւս ցրուեալ են Հայք ընդ ամենայն երկիր, մի միայն զօր ազգութեան նոցին դաւանութիւնն իւրեանց է : Ի բաց կալ անտի եւ ի կարօյիկութիւն դառնալ՝ ուրացութիւն ազգի է, ասեն, եւ *փռանկս* լինել, որպիսիս կոչեն պալսարակերով գնոովմականսն : Պաշտօնատէրք են Տիրամօրն եւ սրբոց. սիրեն զմեծահանդէս արարողութիւնս կրօնից, զշքեղութիւն զարդուց յեկեղեցիս, զարտաքին զօրծս բարեպաշտութեան եւ զուխտագնացութիւնս ի նուիրական տեղիս :

Բազումք ի նոցանէ յաւելուն յանուն իւրեանց զպատուանունդ *մահմեսի* ի նշանակ յուխտ զնարոյ իւրեանց յերուսաղեմ. եւ նմանեն յայսմ մահմետականացն սովորութեան որ յետ յայց ելաներոյ շիրմի մարգարէին իւրեանց՝ *հաճի* անուանակոչութեամբ մեծարին : Ստեպ ստեպ պահեն Հայք պահս. զի եւ քառասնորդս ջորս ունին ի տարուջ պահնցողութեան պատուէրք խիտք են յոյժ առ նոսա, եւ մեծաւ զգուշութեամբ կատարեն նոքա գայնս՝ եւս եւ յուղուջ եւ ի հիւանդութեան ժամանակս :

Ընդեյացեալք անդատին յայսպիսի գործս բարեպաշտութեան, որ քաջ ի բաց հետի են ի հոգույ եւ ի վարդապետութեանց բողոքականացն, սակաւք ոմանք եւ դուն ուրեք ի բողոքականութիւն բերին. եւ ոչ է մարք հաշուել քան զօգիս երկու կամ երեք հազար զորսացեալսն ի քարոզչաց անզղիացեոց կամ ամերիկացեոց ի Չմիւսնա եւ ի Կոստանդնուպօլիս, ի Կարին եւ ի Ջուղա :

Եկեղեցական տեսչութիւն ազգին Հայոց է ի ձեռքս ազգապետի՝ որ որպէս կանխեցաք ասել՝ անդատին ի Գ դարէ հետեւ զ*Կաթողիկոսի* կամ զհանրական պատրիարքի ունի զանուն : Նորա հրամանաւն առնուն գնաստատութիւն պատրիարքութիւնք երկու, — Կոստանդնուպօլիսին (կարգեալ յամին 1461) եւ Երուսաղեմի (1511) : Չնեա նոցա համարին դասք արքեպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսաց եւ երիցանց : Եւ սորա յետինքս մինչքեւ քահանայացեալք՝ պարտին ամուսնանալ :

Այսր աղազաւ ի զաւառս Հայաստանի յորս բնակիչքն ջքաւորք են, երիցունքն առ ի հայրաքրեոյ զպէտս կարեւորս բազմութեան որդւոց՝ ջկարին շատանայնասիւքն իւրեանց, եւ հարկին ի ձեռնարուեստ ինչ եւ կամ ի մշակութիւն անորոց եւ ի դարման անասնոց պարապել. եւ զի ոչ ունին ժամանակ զուսմամբ գայոյ՝ անփոյր առնեն զմտաւորական հրահանգօք :

Միւս եւս պատճառք կայոյ մնալոյ նոցին ի տգի-

Pour les Arméniens dispersés aujourd'hui en tous lieux, le dernier lien qui maintient encore cette nationalité est leur religion. La quitter pour embrasser le catholicisme est, dans leur opinion, se dénationaliser, devenir *frank*, comme ils le disent dans une intention répulsive. Le culte de la Vierge et des saints leur est cher ; ils aiment la pompe dans les cérémonies religieuses, la magnificence dans la décoration de leurs églises, les pratiques extérieures de piété, les pèlerinages aux saints lieux.

Un grand nombre d'entre eux joignent à leur nom le titre de *mahdessi*, indiquant qu'ils ont fait le voyage de Jérusalem, par un usage analogue à celui des musulmans qui se décorent du titre de *hadji* (pèlerin), après être allés visiter le tombeau de leur prophète. Leurs jeûnes sont très-multipliés, puisqu'ils ont quatre carêmes dans l'année ; les prescriptions qui recommandent l'abstinence sont très-sévères, et ils les observent avec une rigueur absolue, même en voyage ou en cas de maladie.

Ces instincts de dévotion, si différents de l'esprit et des doctrines du protestantisme, s'opposent à ce qu'il ne compte jamais un grand nombre de prosélytes parmi eux. On peut évaluer à 2000 ou 3000 le chiffre de ceux qui se sont laissé gagner par les prédications des missionnaires anglais ou américains à Smyrne, à Constantinople, à Erzeroum et à Djoulfa.

Le gouvernement ecclésiastique de la nation arménienne est sous la direction d'un chef suprême, qui porte, comme nous le savons déjà, depuis le IVe siècle, le titre de *catholicos* ou patriarche universel. De lui relèvent deux patriarcats diocésains, — Constantinople (érigé en 1461), et Jérusalem (1511). Sur l'échelle hiérarchique viennent ensuite se placer les archevêques, les évêques et les desservants ou *derders*. Avant d'entrer dans les ordres sacrés, les *derders* sont dans l'obligation de contracter mariage.

Il en résulte que, dans les provinces d'Arménie, où les populations sont pauvres, ces prêtres, ayant une famille souvent nombreuse à soutenir, et ne trouvant pas dans leur profession une rémunération suffisante, sont forcés d'y suppléer par une industrie manuelle, par les travaux des champs et l'élevage des bestiaux. Privés de loisir pour étudier, ils sont condamnés à négliger toute culture intellectuelle.

Une autre cause les retient dans cet état d'ignorance,

տուրեան՝ առանց բնաւ իրիք նախանձու յառաջատուրեան այն իսկ է՝ զի խափանեալք են ի բարձրագոյն ինչ վերտանել աշխիճան եկեղեցական կարգաց : Եւ խափանն այն ամուսնութիւնն է, յորմէ պարտին հետի կալ եպիսկոպոսունք եւ միանձունք : Ի սոցանէ եւեթ օրէն է ընտրել առնուլ զեպիսկոպոսունս, զարքեպիսկոպոսունս եւ զպատրիարքունս, ըստ սովորութեան Ռուսաց եւ արեւելեաց առ հասարակ. եւ ի վանականաց կարգէ երանեն *ժարդասէտքն* որոց պաշտօն է ուսուցանել եւ քարոզութիւնս առնել : Իսկ երիցանցն գործ է կատարումն օր ըստ օրէ պաշտամանց եկեղեցոյ եւ մատակարարութիւն խորհրդոց :

Արո՞ւ կարուղիկոսութեանն Հայոց բազում տեղափոխութիւնս կրեաց ըստ օրինակի քաղաքական իշխանութեան երկրին : Վաղ ուրեմն առ Արշակունեօքն եւ Բագրատունեօք, կարուղիկոսութիւնն՝ որ մի միայն էր եւ հաստատագոյն՝ կանգուն կայր առ արքունական արքոռով իմայրաքաղաքն կառուցեալս ի րագաւորացանտի, ի Վաղարշապատ, յԱրտաշատ, ի Գուին եւ յԱնի :

Իսկ իբրեւ Բագրատունիքն անկան յիշխանութենէ, սկսաւ եւ արո՞ւ կարուղիկոսութեան ի սասանումն եւ ի բաժանումն գալ. եւ կարուղիկոսունք զրկեալք ի բողակացն ճոխից զորս ի բարեպաշտութենէ քաղաւորացն Հայոց ունէին, աստանդական կենօք ըստ հարկի իրաց ժամանակին զկեանսն պաճարէին : Զառաջինն ի հրամանէ կայսերացն Յունաց յանկիւն ուրէք կապաղովկիոյ վտարեալք, ապա մեկնեցան ի Սեաւ լեառն որ ի կողմանս Տօրոսի, եւ հուսկ յետոյ անկան յամուրն Հոռովկայ առ Եփրատաւ՝ զոր ետ նոցա այրին ձօսելի տը Քուրքընէ կրտսերոյ, եւ եգիպտացիք առին գայն յամին 1295 :

Ի Հոռովկայէ հալածեալք զնացին ի Սիս մայրաքաղաք քաղաւորութեանն Կիլիկիոյ. այլ յետ ամաց իննանից ի բառնալ այնր քաղաւորութեան ձեռամբ մեմլուքացն եգիպտոսի, կարուղիկոսական իշխանութիւն անկեալ ընդ ձեռամբ այլազգեաց եւ խրբնացեալ՝ յերկուս տրոնեցաւ. մի մասն կանգնեցաւ յԷջմիածին, ուրանօր սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ նախ կատարեալ էր զգործ իւրոյ առաքելական քարոզութեան, եւ միւսն յաջորդեաց ի Սիս անընդհատ կարգաւ կարուղիկոսաց մինչեւ ցմեր իսկ աւուրս. այլ սորայն իշխանութիւն անձուկ է յոյժ, եւ վարի ըստ հաճոյից պէյիցն բիւրքմէնից կամ քրդաց բնակեցոյ

en brisant en eux tout ressort d'émulation ; c'est l'obstacle qui les empêche de franchir les degrés inférieurs de la hiérarchie ecclésiastique. Cet obstacle est le mariage, interdit aux membres du haut clergé ainsi qu'aux moines. C'est parmi ces derniers seulement, comme c'est l'usage en Russie et dans l'Orient en général, que se recrutent les dignitaires, évêques, archevêques et patriarches ; c'est des couvents que sortent les *vartabeds* ou docteurs en théologie, qui sont chargés de l'enseignement et de la prédication. Les fonctions des *dérders* se bornent à la célébration des offices journaliers et à l'administration des sacrements.

La résidence des catholicos a été aussi instable que les destinées politiques de leur patrie. Dans les temps anciens, à l'époque de la domination des Arsacides et des Bagratides, le patriarcat, fort de son unité, se maintint debout, à côté du pouvoir royal, dans les différentes capitales que ces souverains firent bâtir successivement, Valarschabad, Artaxate, Touin et Ani.

La chute des Bagratides commença ses vicissitudes et son démembrement. Les catholicos, dépouillés du riche apanage qu'ils tenaient de la piété des monarques arméniens, n'eurent plus d'autre abri que celui qu'ils durent au hasard des circonstances. Relégués d'abord par les empereurs grecs dans un coin de la Cappadoce, puis retirés dans la partie du Taurus appelée la Montagne-Noire, ils parvinrent plus tard à se retrancher dans la forteresse de Hrom-Gla, sur l'Euphrate, qui leur fut cédée par la veuve de Josselin de Courtenay le Jeune, et que les Égyptiens leur enlevèrent en 1293.

Après avoir perdu Hrom-Gla, ils allèrent se fixer à Sis, alors capitale de la Cilicie ; mais quatre-vingt-dix ans après, ce royaume ayant été détruit par les sultans mamelouks, le patriarcat, livré à la merci des infidèles et avili, fut scindé par la création d'un siège nouveau, érigé à Edchmiadzine, aux lieux mêmes où saint Grégoire l'Illuminateur avait eu la première révélation de son apostolat. La succession des patriarches ou catholicos de Sis s'est continuée jusqu'à nos jours, mais avec une autorité très-amointrie, et sous le bon plaisir des beys turkomans ou kurdes qui se sont cantonnés dans cette province reculée de l'empire ottoman.

ի սահմանաձայրսն յայնոսիկ օսմանեան պետու-
րեան :

Այժմու կարողիկոսն բնակէ ի վանս սրբոյ
Լուսաւորչին հանդերձ վարդապետօք ումամբք,
եւ անշքարար կեայ, ցանգ անարեկելով յերեսաց
ցեղապետին Եիւրիք անուանելոցն Թիւրքմէնից՝
Չատըրճի Մեհեմէտ աղայի որ բնակէ մերձ ի Սիս
ի լեառն Խօզան օղլու ի շխանին : Ի սկզբան անդ
յԲ դարուն կանգնեցաւ միւս եւս արո՞ւ կարողի-
կոսութեան ի կղզուջն Աղքամարայ որ ի վանայ
ծովուն . եւ զառաջինն ինքնագլուխ կացեայ,
ապա եմուտ ընդ իշխանութեամբ արո՞ոյն Էջ-
միածնի : Այն արո՞ւ եկաց մնաց յակաստանի մին-
ջեւ մօտ ի մեր իսկ աւուրս :

(Շարայարութիւնն յառաջիկայս):

Le titulaire actuel habite le couvent dit de Saint-
Grégoire, avec quelques moines, où il vit misérable-
ment, toujours tremblant, sous le regard du chef des
Turkomans-Iourouk, voisins de Sis, le terrible Scha-
derdji-Méhèmet, qui réside dans la montagne, à Khus-
san-Oglou-khan. Dans les premières années du XIIe siècle,
l'ile d'Aghthamar, dans le lac de Van, vit s'élever aussi
un siège patriarcal, d'abord indépendant, mais qui finit
par se soumettre à celui d'Edchmiadzine. Il a subsisté
presque jusqu'à ces derniers temps.

(La suite au prochain numéro).

ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՔ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ :

Երոսպայի ազգաց վրայ մեծ տպաւորութիւն
ըրաւ այս օրերս Ռուսաստանի մէջ այլ եւ այլ
երկարողիներ շինուելու որոշմունքը, ինչպէս
նաեւ Սեւ ծովուն մէջ քառասունի չափ վաճա-
ռական շոգենաւաց երբեւեկութեան պատրաս-
տութիւնը :

ԳԱՂԱՅՈՑ ԳՐԱՄՈՅ ՏԵՍԱԿՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆԸ :

Տերութեան որոշմամբը Գաղղիոյ դրամոց տե-
տակներուն կտրուածքը այսպէս պիտի ըլլայ .
մէկ միլիոն ֆրանքի արծըրին մէջ 189,650 հատ
5 ֆրանքնոց, 50,000 ալ մանր ստակ . այսինքն
10,000 հատ 2 ֆրանքնոց, 25,000 հատ մէկ
ֆրանքնոց, 12,500 հատ կէս ֆրանքնոց, եւ
2,500 հատ 20 հարիւրորդ : — Մէկ միլիոն ֆրանքի
ոսկին այսպէս պիտի բաժնուի . 850,000 ֆրանքի
քսաննոց, 100,000 ֆրանքի տասնոց, 50,000 ֆր-
րանքի հինգնոց :

ԽԱՌԱՐՈՒՄՆ ԼՈՒՄՆԻ 315 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ :

Ամսոյս 15ին հանդիպած լուսնի խաւարումը
բեպէտ եւ կարգէ դուրս յատկութիւն մը չունեցաւ
աստղաբաշխներու համար, բայց Փարիզու բնա-

գետներն ու լուսագիրները այն աօրով մէկ երկու
դիտողութիւն ըրին : Գլխաւորը այս էր որ Պերջ
եւ Առնոյ անունով տակերատիպ լուսագրութեան
հետամուտ գիտունները առաջուց պատրաստած
ըլլալով հարկաւոր գործիքները, լուսնին պատ-
կերը առին բոքի վրայ այնպիսի ճշդութեամբ որ
մինչեւ հիմա լուսագրութեամբ չէր կրցած առ-
նուիլ : Խաւարման ատենը երեք անգամ հանեցին
պատկերը. առաջինը տասը րոպէի մէջ, երկրորդը
տասնընինգ, երրորդը քսան : Եւ թեպէտ այն
պատկերները ինչպէս որ պետք է մաքուր չեղան,
որովհետեւ լուսնին ընթացքին հետ բոլորովին
յարմար չէր լուսագրական գործիքին շարժմունքը,
սակայն իմացուեցաւ որ երէ գործիքը աւելի լաւ
շտկուի՝ փորձն ալ շատ աւելի կատարեալ կեր-
պով պիտի յաջողի :

Propriétaire-gérant : A. LACHAT.

Ի ՓԱՐԻԶ, Ի ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՎԱՍԻԷՐԻ :

ԳԻՆ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ .

Ի Փարիզ, տարեկան	Ֆրանք	20	»
Արտաքոյ		24	»
Գին միոյ տարակի		1	25

PRIX D'ABONNEMENT :

Paris, par an	Fr.	20	»
Étranger.		24	»
Prix d'un numéro		1	25

ԳՈՐԾԱԿԱԼՔ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՓԱՐԻԶ, Պ. Ա. Թռամպլե, Ի փողոցն Անսիեն-Գոմեաի, 48.

ՊՅՒԻՍ, Կարապետ աղայ Իրիճեան .
 ԶՄԻՌՆԻԱ, Ղուկաս աղայ Պալղազարեան .
 ԱՂԵՔՍԱՆԳՐԻԱ, Ղազարոս աղայ Տեր-Գասպարեան .
 ԵԱՇ ՄՈՒՏԱԻՈՅ, Յակոբ աղայ Պըլզլեան :

ON SOUSCRIT

A PARIS, chez M. Trambly, rue de l'Ancienne-Comédie, 48.

CONSTANTINOPLE, G. Utudjian .
 SMYRNE, L. Balthazar .
 ALEXANDRIE, L. D. Gasparian .
 JASSY, J. Bouiukly .

